

ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱԿԻ

ԾԻԱԾԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻԻ Ա. — ՅՈՒՆՈՒԱՐ — 1860.

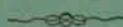

Ի ԹԷՆՆՈՒՄ

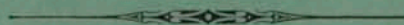
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱՏԵՏԲԱԿԻՍ ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ

1. Յայտարարութիւն հինգերորդ տարւոյ ամսագրոյս (*):
2. Ուղեւորել նորընտիր Սրբազան Կաթողիկոսին ազգիս Հայոց ի Կոստանդնուպօլսոյ ի Սուրբ Էջմիածին:
3. Յարութիւն Պօղոսեան Խալիպեանց եւ Խալիպեան Ուսումնարան Թէոդոսիոյ:
4. Հիմնարկութիւն շինուածոյ Խալիպեան Ուսումնարանին եւ Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ:
5. Բացումն Խալիպեան տպարանին:
6. Վիճակագրական եւ ազգագրական տեղեկութիւնք Տաճկաստան, Ռուսաստան եւ այլ զանազան երկիրներ բնակող Հայոց վերայ:
7. Ընդհանուր տեսութիւն քաղաքական անցից անցելոց ի սկզբանէ 1859 տարւոյ մինչեւ գայսօր:
- Ա. Արտաքին քաղաքական լուրք:
8. Համառօտ տարեգիր ազգային անցից 1859 տարւոյ:

(*) Թեպէս եւ Մասեաց Աղանուոյն սպագրութիւնը 1859 տարւոյս սկիզբէն պիտի լինէր, բայց անոր Փարիզէն Թէոդոսիա փոխադրութիւնը, նոր սպարանին կարգադրութիւնը, եւ ուրիշ այնպիսի արգելքներ՝ զորս շուտով վերցրնելը մեր ձեռքը չէր, նախ ստիպեցին զմեզ Յուլիս ամսէն սկսիլ սպագրութիւնը, եւ ապա առաջիկայ տարեկանս բոլորով: — Յուսամք թէ ամսագրոյս անընդհատ եւ կանոնաւոր հրատարակութեամբը կարողանամք մտցընել մեր բաժանորդաց այս ակամայ յապաղումը, եւ հետ զհետեւ աւելի զոն ընել զիրենք:

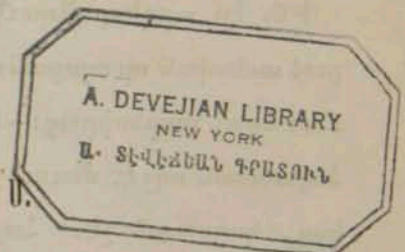
Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ե Ի

Ծ Ի Ա Ծ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի Ո Յ Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ո Յ Ս

7883-54

Տարույս սկիզբները առանձին տպագրութեամբ հրատարակուած յայտարարութեան իմացան «Մասեաց Աղաւելոյն» ընթերցատէր բաժանորդներն, որ այս մեր ամսագիրը՝ առանց իւր հոգին, նպատակը եւ գլխաւոր յատկութիւնները փոխելու՝ այսուհետեւ ոչ ի Փարիզ պիտի տպագրուի, այլ ի Թէոդոսիա Խրիմու:

Եթէ ճշմարիտ է նաեւ այս մեր աշխատութեան վրայ այն խօսքն, որ կրտսի թէ «Անուան է համառօտ սահման իրին» — այսինքն թէ մէկ բանի մը անուան անոր ինչ եղածը համառօտ կերպով հասկըցրնող խօսք է

յուսամբ թէ չորս տարուանս մէջ տեսան ազգայինք եւ վկայեցին թէ իբրամբ բուած էր այս մեր ամսագիրը «Մասեաց Աղաւելի Աւետարէր Հայաստանեայց»: Այժմ տպագրութեան տեղւոյն փոխուիլը առիթ առնելով, քանի մը արտաքին հարկաւոր եւ օգտակար փոփոխութեանց հետ պատշաճ համարեցանք անուան ալ քիչ մը փոխել ու դնել, ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱԻՆԻ եւ ԾԻԱԾԱՆ ՀԱՅՍՏԱՆԵԱՅՅ: Իսկ ամսագրոյս ռուսերէն եւ գաղղիարէն մասին անուանը լոկ ԾԻԱԾԱՆ դրինք համառօտութեան համար, եւ այս անուանով հարտատուեցաւ ամսա-

զրոյս հրատարակութիւնը Վեհափառ Ինքնակալին բարեհաճութեամբը՝ այս տարի ապրիլի 15-ին:

Մասեայ Աղանին, ինչպէս որ վերը յիշուած յայտարարութեան մէջ ալ ըսինք, չորս տարի թռչտեցաւ աշխարհիս ամէն կողմերը՝ իբրեւ *Ukhsuphr* Հայաստանեայց, այսինքն իբրեւ արագընթաց սուրհանդակ մը որ Հայաստանի ցրուեալ որդւոցը զանազան աւետիսներ կուտայ, զանազան ուրախարար լուրեր կը տանի ու կը բերէ: Չորս տարի իւր բոյնը դըրած ըլլալով Եւրոպայի քաղաքակրթութեան կեդրոնը — Փարիզ քաղաքին մէջ —, անկէց դէպ ի արեւելք մինչեւ Ովկիանիոյ հեռաւոր կղզիները զնաց, եւ գրեթէ ամէն տեղ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ ամենայն ճշմարիտ ազգասէրներէն ու հայասէր օտարներէն:

Ի՞նչ էր արդեօք Աղանուոյն տարած ու բերած աւետիսն որ այսքան ուրախութեան պատճառ եղաւ բարեսիրաց:— Ո՞չ ապաքէն այս՝ թէ Հայաստան որջէ, մեռած չէ, Հայ ազգը կայ ու կայ, կորսուած չէ. Հայաստանի հարազատ որդիքը կը պատուեն իրենց ծնողն ու պատիւ կը բերեն անոր ամէն տեղ եւ ամէն ազգաց մէջ. եւ մինչդեռ գրեթէ ամենայն ազգք եւ ժողովուրդք ճամբայ ելեր առաջ կերթան դէպ ի յայն լուսաւորութիւն քաղաքական՝ որ կը բխի այժմու գործնական ուսումնականութենէն ու քրիստոնէական բարոյականութենէն, Հայերն եւս ամէն տեղ արթընցեր են, սիրտ առեր են քալելու, եւ տեղ տեղ մեծաքայլ յառաջադիմութիւններ եւս բերեր են:

Տեսաւ արդարեւ ասդիս անդին, եւ չէր կրնալ չտեսնել՝ ազգիս բարոյականը դիտելով՝ անմիաբանութեան ու կռուասիրութեան տրիս-

րական աւերակներ, եւ այն աւերակներուն վրայ հնացեալ կրից հրաբուխներէն ամպի նըման ելած դիզուած գարշահոտ մուխեր, զորս թէպէտ եւ փչող սաստկացրնողներ կան տակաւին, բայց աղէկն այն է՝ որ մարող անցրնողներն աւելի են: Տեսաւ՝ ազգիս կրօնական կողմը դիտելով՝ տեղ տեղ վնասակար փուշի պէս տարածուիլ սկսած անտարբերութեան հոգիներ, նորամուտ վարդապետութիւններ, եւ հին ատենները չտեսնուած պաղութիւններ. տեղ տեղ ալ ուրիշ տեսակ տգիտական թանձր պաշարմունքներ, որովք դեռ ոչ սակաւ Հայկազունք մտքերնին դրած ըլլալով՝ թէ Հայաստանի սրբազան աւերակներուն մէջ դեւք մոլորութեան բունեալ կան, ահով դողով փախեր են օտար վրաններու տակ, որ օր մը իրենց վրայ պիտի փչին: Տեսաւ շատ տեղ՝ ազգիս նիւթական ապրուստին կողմանէ՝ մեծամեծ աղքատութիւններ, անպտուղ աշխատութիւններ, անսպառելի տառապանքներ. տեղ տեղ ալ յիմարական շռայլութիւններ, անօգուտ առատաձեռնութիւններ, անգուծ եւ անձնասէր ազահութիւններ: Տեսաւ կըսեմ այսպիսի եւ ասոնց նման շատ խեղճութիւններ, եւ հառաչելով անցաւ քովերէն չորս տարի՝ իւր ձեռքը չունենալով անոնց դարման մատուցանելու հնարք մը:

Իսկ այս հինգերորդ տարին՝ իւր գլխաւոր ոտից դադարը Սփիոյ ու Եւրոպայի մէջ տեղը գտնուած կէտերէն մէկուն վրայ զնելով, այսինքն Խրիմ թերակղզւոյս արեւելեան ծայրը, կը ցուցնէ ամենուն Հայաստանի երկնքին երեսը ձգուած զեղեցիկ ու խորհրդաւոր *Ծիածանը*, այսինքն *ժիրանի գօսին*: Այս ծիածանին առաջին նշանակութիւնը ո՞չ ապաքէն այն

Handwritten vertical text on the right margin: 19-08-61

պիտի ըլլայ՝ որ Հայաստանեայ ժողովրդոց մէջէն տգիտութիւնը, անկրթութիւնը, խռովութիւնը, տարաձայնութիւնը, կռիւները, վրտանգները, նեղութիւնները վերնալ սկսած են, եւ այսուհետեւ անոնց տեղը պիտի տիրէ ուսումնասիրութիւն, կրթութիւն, սէր, միաբանութիւն, խաղաղութիւն, ապահովութիւն եւ հանգստութիւն: Այն ժողովրդոց հորիզոնը դիզուած ամպերուն վրայ թերեւս այսուհետեւ ալ փայլատակեն երբեմն հեռաւոր որոտմունքներով անվնաս կայծակներ, բայց իրենց սիրտը անխռով ու աներկիւղ պիտի մնայ. վասն զի անցելոյն յիշատակովը պիտի քաղցրանայ իրենց ներկայ երջանկութիւնը, եւ ազագային յուսովը եւս առաւել պիտի քաջալերուին՝ որ յառաջադէմ զարգանալու համար ամէն ջանք ի գործ դնեն:

Ծիածանին թէ հայերէն եւ թէ ռուսերէն ու գաղղիարէն մասանցը մէջ պիտի դրուին նաեւ այսուհետեւ ամէն տեսակ օգտակար տեղեկութիւններ եւ ուսումնական, մատենագրական, քաղաքական եւ խառն լուրեր: Ուսումնական բաժնին մէջ կը դրուին պարզ ոճով պատմական, աշխարհագրական, բնագիտական, տրնտեսական եւ մանկավարժական յօդուածներ, համառօտ կենսագրութիւններ, նկարագիրներ ու սովորութիւններ: Մատենագրական բաժնին մէջ բանաստեղծութիւններ, բարոյական պատմութիւններ եւ ընտիր հատուածոց թարգմանութիւններ: Քաղաքական բաժնին մէջ ներքին եւ արտաքին լուրեր. բայց արտաքին լուրերուն մէջէն ալ ամենուն օգտակար երեւցածները կը նտրուին, եւ աւելի անոնք որ մեր ազգին գտնուած տեղերուն հետ կապակցութիւն մը ունին:

Բաց յայսմանէ, ամսագրոյս մէջ պիտի գրտնուին զանազան թղթակցութիւնք՝ աւելի արեւելքին այլեւայլ կողմերէն եկած:

Մէկ խօսքով, «Մասեաց Աղաւնոյն» վրայ *Ծիածան* անունն ալ կաւելնայ՝ միայն իրեն կատարելագործուելուն նշան, եւ ոչ թէ փոփոխութիւն մը կը բերէ այն հոգւոյն եւ ընդհանուր ոճոյն զոր ընտրեցինք 1855-ին՝ այս ամսագիրը սկսած ատեննիս:

Այս կերպով ահա մեր «Մասեաց Աղաւնի» ամսագիրը փոխանակ Փարիզէն տարածուելու աշխարհիս ամէն կողմը, այսուհետեւ Թէոդոսիայէն կը տարածուի: Յիրաւի, շատ մեծ տարբերութիւն կայ շատ բանի կողմանէ այս երկու տեղեաց մէջ. եւ ո՞վ չզիտէր թէ Փարիզը անհամեմատ կերպով գերազանց է նաեւ շատ մայրաքաղաքներէ, ո՞ր մնաց Թէոդոսիոյ պէս փոքրիկ քաղաքէ. սակայն մեր փնտռածը տեղերն են՝ թէ այն տեղերուն պտուղները: Ի՞նչ շահ մեղուին ծաղկազարդ բուրաստանի մէջ թռչտելէն՝ երբ որ ծաղկըներէն մեղր ու մոմ հաւաքելու տեղը թոյն հաւաքէ մեղուն. անոր ներհակ, ինչ վնաս մեղուին հասարակ դաշտերու մէջ պտրտելէն՝ երբ որ կրնայ այն բուրաստանին ծաղկըները, կամ ծաղկըներէն քաղուելու մեղրը այն դաշտերուն մէջ եւս գրտնել:

Կարող է մէկն ըսել մեզի՝ թէ ուրեմն այդ հաշուով Մասեաց Աղաւնին Հայաստանի կիսաւեր քաղաքներէն կամ գեղերէն մէկուն մէջ եւս կրնար հրատարակուիլ: — Պատասխան կուտանք թէ այո՛, եւ շատ լաւ կը ըլլար, միայն թէ կարելի ըլլար գտնել հոն գոնէ այնքան նիւթական դիւրութիւն կանոնաւոր ամսագիր հրատարակելու, որքան կարելի եղաւ գտնել

Թէոզոսիոյ մէջ: Եւ ինչո՞ւ չէ. մեք այնպէս դր-
րեր եւք մտքերնիս որ անցան զնացին այն
ժամանակները՝ յորս կրսէին ոմանք թէ մեր
ազգը լուսաւորելու համար պէտք է ազգէն
գուրս ելլել: Ընդ հակառակն, մեք կրսեցք ու
կրհաստատեցք՝ թէ մեր ազգին միտքը բանա-
լու, սիրտը կրթելու, եւ ո՞ր եւ իցէ ուսումնա-
կան աշխատութիւն ազգին օգտակար ընելու
համար՝ պէտք է ազգին մէջը մտնել, ազգին
կարօտութիւնները հասկրնալ, եւ ըստ այնմ
խօսիլ եւ գրել: Թէ որ ազգին պիտոյքը զանա-
զան հիւանդութիւններու կրնմանցընենք, Փա-
րիզ, Վենետիկ, Վեննա, Հոմ, Փեթրպուրկ,
Լոնտոն, Փէքին կամ նոր եօրք կենալով՝ այն
հիւանդութիւններուն դեղ ընել չըլլար. հի-
ւանդներուն քովն երթալու է, անոնց երակը
զննելու, անոնց լեզուն նայելու, անոնց զան-
գատները լսելու, անոնց ցաւերը հասկրնալու
է: Հեռաւոր երկիրներէ զանազան դեղեր բե-
րելը շատ կարելի է եւ գովելի բան է, բայց
այն դեղերուն ո՞րը ո՞ր հիւանդին տրուելիքը
այն ժամանակ միայն կրհասկրնայ բժիշկը՝
երբոր աչքովը տեսնէ հիւանդները: Ո՞վ կրնայ
աւելի լաւ հասկրնալ, օրինակի համար, Վանայ
ժողովրդեան ուսումնական, բարոյական եւ նի-
թական պիտոյքն ու կարօտութիւնները՝ քան թէ
բազմարդիւն Մկրտիչ Վարդապետը Խրքմեան,
որ *Առծուի Վասպուրական* ըսուած պատուա-
կան ամսագրոյն տպագրութիւնը Վանայ մէջ
ընելով՝ գեղեցիկ օրինակ եւ յորդոր է ճշմարիտ
հայրենասիրաց՝ որ իրենց ազգասիրութիւնը
գործով ցուցընեն: Ո՞չ ապաքէն նոյնպէս նա-
խանձելի եւ գովելի ճանչնալու է *Արարեսեան*
Արշարուսոյն ի Զմիւռնիա տպագրուիլը, *Մասի-*
սիներ, *Մեղուիներ* ու *Բանասիրիներ* ի Կոստանդնու-

պօլիս, եւ միւս *Մեղուիներ* ի Տիփսիս: Ապա ու-
րեմն յուսանք՝ թէ չեն մեզադրեր զմեզ ալ Մա-
սեաց Աղաւնոյն տպագրութիւնը Փարիզէն Թէո-
զոսիա փոխադրածներուս համար՝ անոնք որ
այս բաներս լաւ կրհասկրնան. անոնք որ այս
ալ լաւ հասկրցած են մեզի պէս թէ նոր արթըն-
ցած ազգի մը յառաջադիմութեան օգնելը՝ նոր
ոտք ելած տղուն քալել սովրեցընելու պէս է.
քալել սովրեցընելէն առաջ՝ վազել ու ցատքը-
տել սովրեցընեմ ըսողը տղուն ոտքերը կրկո-
տըրտէ:

Վերջապէս մենք ալ զիտենք՝ որ զիտութեանց
եւ արուեստից յստակ եւ յորդաբուխ աղբիւր-
ները Փարիզու մէջ շատ աւելի են քան թէ ու-
րիշ տեղ. սակայն, որովհետեւ կարելի է նաեւ
Փարիզէն հեռու բնակելով՝ չափաւորապէս
վայելել այն աղբիւրներուն օգուտները, սիրտ
առնենք զուարթութեամբ աշխատելու ի յառա-
ջադիմութիւն ազգիս այսպիսի տեղ մը՝ որ յետ
Կոստանդնուպօլսոյ կրնայ համարուիլ առաջին
յարմար կեդրոն հազորդակցութեան աշխար-
հիս ամէն կողմերը ցրուեալ Հայկազանց:

Արդէն ծանուցինք ընթերցասիրաց՝ թէ Աղա-
ւնոյն տպագրութեան տեղը փոխուելով, հոգին
ու լեզուն պիտի չփոխուի: Հոգւոյն չփոխուա-
ծին յուսանք որ ամենայն ազգասէրք գոհ եւ
ուրախ պիտի ըլլան, վասն զի ամենուն ալ փա-
փաքելի զիտենք այժմու ժամանակիս՝ որ ամե-
նայն ազգային օրագրաց եւ լրագրաց ջանքն
ըլլայ զիտութեան եւ լուսաւորութեան հետ
միանգամայն սէր եւ միաբանութիւն եւ խա-
ղաղութիւն տարածել մեր ազգին մէջ ամէն
տեղ, ինչպէս որ *Մասեաց Աղաւնի*ն ալ մինչեւ
ցայժմ ըրեր է, ու կրիտաստանայ այսուհետեւ
աւելի եւս ընել: — Բայց լեզուին չփոխուելուն

վրայ թերեւս տխրին ոմանք, մանաւանդ Ռուսաստանի Հայոց մեծ մասը, որոց չկրնար ախորժելի գալ այս մեր աշխարհաբառը (որ կուտանդնուպօլսոյ աշխարհաբառին մաքրուածն է), մանաւանդ ասոր մէջի քանի մը խորթութիւններն ու տգեղութիւնները. զոր օրինակ՝ *հը* եւ *ալ* մասնիկներուն շատութիւնը, *ըլլամ*, *կըլլամ*, *ըլլուի*, *ըրեր եւ*, *հոս*, *հոս*, *հոն*, *եկն*, *մեյնը*, *մ'ըսեր*, *օր մըն ալ*, *մեկեղ*, *հիւնս*, *պիտր*, *բուր* եւ այլն: Սակայն այնպիսեաց տխրութիւնը փարատելու կամ գէթ մեր գործը իրենց առջեւն արդարացընելու համար կրփութանք մըտքերնին ձգել՝ թէ այս ամսագիրը արդէն չորս հինգ հարիւրի չափ բաժանորդ ունի Տաճկաստանի մէջ. ի հարկէ անոնք ալ կերպով մը իրաւունք ստացած են պահանջելու որ ամսագրոյս լեզուն չփոխուի, մէջը այնպիսի բառեր ու դարձուածներ չմտնեն որ գէթ իրենց համար անախորժ կամ անխմանալի են, ինչպէս այս բառերը, *սրան*, *նրան*, *եղ*, *եղի*, *սրանց*, *նրանց*, *Ստամբոլից*, *ցոյց ե տալիս*, *երկնում*, *կամենում*, *անց կացաւ*, *դուս կըզայ*, *վեր գնաց*, *բամակից*, *դրադումը* եւ այլն: Այս երկու տեսակ աշխարհաբառին մէկը կամ միւսը ուզողները կրնան ասով զոհ ըլլալ եւ մխիթարուիլ որ մեր փափաքն ու վախճանն է երկուքին ալ պակասութիւնները ուղղել ու կատարելագործել, իրենց մօրը կամ աղբիւրին՝ այսինքն գրոց լեզուին նմանցընելով, բայց եւ այն՝ կամաց կամաց եւ զգուշաւոր խոհեմութեամբ, եւ ոչ թէ մեր անձնական ախորժակը կամ ի մանկութենէ մեզի ընտանեցած եւ ախորժելի դարձած լեզուն ու բառերը անխախտելի կանոնի պէս ազգին առջեւը դնելով, ու ջանալով մեր խելքին եւ անոնց ախորժակին բռնութեամբ ըն-

դունելի ընելու այն մեր ինքնահաճոյ եւ ինքնահնար լեզուն:

Հնարկ է արդեօք քանի մը խօքով այն ալ հասկըցընել թէ ինչ պատճառաւ Մասեաց Աղաւնոյն հինգերորդ տարին ալ այս նորածեւտաւերով կըսկսի հրատարակուիլ՝ որով եւ չորս տարի հրատարակուեցաւ: Արդէն առաջին տարւոյն սկիզբէն, այսինքն 1855 տարւոյն յունուարի ամսատետրակին մէջ ըստ բաւակահին ցուցուցեր ենք այս նորածեւութեան տեսակ տեսակ օգուտները, եւ ուրախ ենք որ յոյսերնիս բոլորովին պարապ չելաւ. վասն զի խիստ շատ ուսումնասէրք ամէն հասակէ փորձեցին տեսան որ քանի մը օր՝ նաեւ քանի մը ժամ աշխատիլ ու այս տառերը կարգալ կամեցողը՝ առանց դժուարութեան եւ նոյնպէս համարձակ կրկարգայ այս ամսագիրը՝ ինչպէս նաեւ հնաձեւ տառերով տպագրուած գրքերը: Չենք մեղադրեր ալեզարդ ծերոց, եւ անոնց որ խիստ քիչ անգամ ձեռքերնին հայերէն գիրք կառնուն, թէ որ զանգատին ու մերժեն մեր աշխատութիւնը՝ միայն անոր համար որ իբր թէ դժուար կարգացուելու տառերով գրուած են. բայց չենք ալ կրնար՝ անոնց զանգատանքը վերցընենք ըսելով ետ կենալ շուտով այնպիսի նորածեւութենէ մը՝ որ ծանր եւ իրաւացի պատճառներ եւ ոչ սակաւ օգուտներ ունի, ինչպէս որ ըսինք:

Միայն թէ առանց պատճառի չեն երկու նիւթական փոփոխութիւնքն որ ըրինք հինգերորդ տարւոյս մէջ: Մէկը այս՝ որ քաղաքական լուրեր կըդնենք համառօտ ոճով իւրաքանչիւր ամսաթերթին մէջ, այս վախճանաւ որ մեր ազգին մէջ ալ աւելնայ աշխարհիս այլեւայլ տէրութեանց քաղաքական վիճակը հաս-

կրնալու, եւ անոնց վրայ խոհական եւ հեռատես խորհրդածութիւններ ընելու գովելի սէրն ու վարժութիւնը: Երկրորդն ալ այս՝ որ ռուսերէն եւ գաղղիարէն գրուած մասը այնպէս կը տպագրենք՝ որ կարելի ըլլայ թէ հայերէնին հետ ի միասին առնուլ, եւ թէ զատ զատ. ուստի զինն ալ երկու տեսակ որոշուած է, այսինքրն հայերէնն ու ռուսերէնը կամ գաղղիարէնը միանգամայն առնուլ ուզողը կը վճարէ 8 բուպի, որ է 52 ֆրանք. բայց սոսկ հայերէնին զինն է 6 բուպի, այսինքն 24 ֆրանք. իսկ սոսկ ռուսերէնինն ու գաղղիարէնինը 4 բուպի, այսինքն 16 ֆրանք:

Կըմնայ քանի մը խօսք ալ ըսել զրսէն առնուելու յօդուածներուն համար: — Մասեաց Աղաւնոյն երեսները բաց են ոչ միայն իւր թրդթակիցներուն, այլ եւ ազգաշահ տեղեկութիւն յուղարկողներուն գրուածքները սիրով ընդունելու եւ տպագրելու, բաւական է որ անոնց հոգին յարմար ըլլայ իւր հոգւոյն ու նպատակին: Մեր ամսագիրը չպահանջեր որ օտարներէ

րէ եկող յօդուածներուն ոճն ալ իւր ոճոյն նրման ըլլայ բոլորովին. ուստի երբեմն նաեւ այնպիսի յօդուածներ սիրով կընդունի՝ որ իւր ընտրած աշխարհաբառէն տարբեր աշխարհաբառով մը գրուած ըլլան. բայց ընդհանրապէս լեզուի եւ ուղղագրութեան խորթութիւնները վերցընելու կամ ուղղելու ազատութիւնը իրեն կը պահէ:

Գարձեալ, զրսէն եթէ այնպիսի յօդուած ընդունի ամսագիրն որ իւր նպատակին յարմար չէ տպագրելը, յանձն չառնուր այն յօդուածը նորէն առ հեղինակն դարձընել միշտ՝ աւելորդ ու ծանր աշխատութեամբ:

Այսպէս կըսկսի Մասեաց Աղաւնիս իւր հինգերորդ տարին, եւ լի է յուսով՝ որ թէ իւր կատարելութիւններովը եւ թէ կանոնաւոր հրատարակութեամբը ոչ միայն իւր առաջին բաժանորդները գոհ ընէ, այլ եւ նորանոր բաժանորդաց եւ ընթերցողաց հաճութեանը արժանաւոր ըլլայ շատ տարիներ:

Ո Ւ Ղ Ե Ի Ո Ր Ե Լ

ՆՈՐՇԵՏԻՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

Ի ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍՈՅ Ի ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅԻՆ.

Մեր ազգին եկեղեցական պատմութեան տարեգրացը մէջ նշանաւոր անմոռանալի դէպքերէն մէկն է մեր Սրբազան ՄԱՏԹԷՈՍ Կաթողիկոսին ընտրութիւնը, եւ յետ այնորիկ ճանապարհորդելը ի Սուրբ Էջմիածին:

Մայիսի 18-ին, 1858-ին, Ս. Էջմիածնայ տաճարին մէջ զուարուած օրինաւոր ժողովը յայտնեց եւ հաստատեց ազգային կամքը եւ ընտրութիւնը, որ ըստ կրկին մասանցն եւս ընդունելի եղաւ ազգիս եւ Ռուսաց Տէրութեան՝ իբրեւ խոհական եւ օգտակար մտածութիւն: Առաջին մասն այս էր, թէ որովհետեւ մեր ազգին մեծ մասը Տաճկաստանի մէջ կգտնուի, այս անգամ *ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը* Տաճկաստանի եպիսկոպոսաց մէջէն ընտրուի. եւ երկրորդը այս՝ թէ ընտրութեան արժանաւորագոյն ճանչցուի Սրբազան Տէր Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը, որոյ անձնական կատարելութիւնները, մանաւանդ շատ տարիներ վարած առաջնորդական եւ պատրիարքական պաշտօնները, միանգամայն ի շատագովութիւն վարդապետութեանց Հայաստանեայց՝ եկեղեցւոյ ըրած քարոզութիւններն ու հրատարակած գրքերը՝ յայտնի նըշաններ էին իւր արժանաւորութեանը. ուստի աշխարհիս ամէն կողմի Հայերն ալ առ հասարակ յուսալից խնդրութեամբ լսեցին այն ընտրութիւնը, եւ փառք տուին աստուածային Նախախնամութեան որ քաղցր ակնարկութեամբ կմխիթարէ միշտ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին:

Նորընտիր Կաթողիկոսին օր առաջ ի սուրբ Աթոռն հասնիլը թէպէտ մեծապէս հարկաւոր ճանչցուած էր, սակայն նոյնչափ եւս հարկաւոր երեւցաւ ի Կոստանդնուպօլիս ուշանալը մէկ քանի ամիս, որպէս զի աւելի զիւրաւ բարեկարգուին այն տեղւոյն քանի մը

ազգային խնդիրները: Վեհափառ Հայրապետին բնական խաղաղասիրութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը չէին թողուր որ առանց Կոստանդնուպօլսոյ ժողովրդեան մէջ քանի մը տարիէ ի վեր ծագած գժտութիւնները վերցրնելու, եւ առանց ազգային ուսումնարանաց ծաղկելուն համար պէտք եղած կարգադրութիւններն ընելու հեռանար անկէց: Երբոր այս կարեւոր գործերը ամենայն յաջողութեամբ աւարտեց, պատրաստուեցաւ որ ապրիլ ամսոյն մէջ ճանապարհ ելլէ երթալու ի Սուրբ Էջմիածին:

Այժմէն ի սկզբան պէտք է ըսենք թէ զարմանալի եւ շատ ուրախալի բան էր այն խնամքն ու մտադրութիւնը զոր Ռուսաց տէրութիւնը ցուցուց մեր ազգին վերայ՝ այս անգամին Կաթողիկոսի ընտրութիւնն ընել տալու եւ հաստատելու ատեն:

Ապրիլ ամսոյն սկիզբները՝ քաջ եւ անուանի հայկազն զօրապետը, Միքայէլ Տարիէլեանց Լորիս-Մելիքով (այսինքն Լօռու-Մելիքեանց), Կովկասեան Փոխարքայ Պարեաթինսքի իշխանին կողմանէ գնաց ի Կոստանդնուպօլիս, որ ընդունի զնորընտիր Կաթողիկոսն ու տանի պատուով ի Տփլիս: Բայց նոյն միջոցին հանդիպեցաւ Ռուսաց Վեհափառ Կայսեր եղբօրը Կոստանդին մեծ դքսին երուսաղեմէն ի Պօլիս գալը, եւ անտի անցնիլը ի Ռուսաստան. ուստի հարկաւոր երեւցաւ քանի մը օր եւս ուշացրնել Սրբազան Կաթողիկոսին այն մայրաքաղաքէն ելլելը, որպէս զի կարողանայ կայսրեղբօր հետ տեսութիւն ընել:

Վերջապէս յունիսի 2-ին, Սրբազան Կաթողիկոսը երկրորդ անգամ Օսմանեան Վեհափառ արքային ներկայանալէն ետեւ, անթիւ բազմութեամբ ժողովրդոց յուղարկուելով մտաւ Ռուսաց *Քերսնէս* ըսուած շոգենար՝

բառ մասնաւոր կարգադրութեան Կոստանդին մեծ դրօշին, եւ ճանապարհ ելաւ դէպ ի Փոթի նաւահանգիստը:

Սրբազան Կաթողիկոսին ճանապարհակից էին՝ բաց ի Լորիս - Մելիքով զօրապետէն, ա) էջմիածնէն եկած հրաւիրակները, այսինքն Մակար Սրբազան Եպիսկոպոսը՝ երկու վարդապետօք, որ էին Մկրտիչ վարդապետ Պապայեան եւ Գալուստ վարդապետ Փափազեան, մէկ սարկաւազով եւ երկու շարք անուանեալ կաթողիկոսական սպասաւորներով. բ) Սարգիս Սրբազան Արքեպիսկոպոսը, երբեմն առաջնորդ Ադրիանուպօլսոյ, հանդերձ Մեսրոպ վարդապետաւ եւ սարկաւազով. գ) Գերապատիւ Սարգիս վարդապետը Թէոդորեան, որ զրեթէ տարիէ մը ի վեր Փարիզէն եկած՝ ի Պօլիս կգտնուէր՝ Փարիզու Հայկազեան վարժարանին գործոցը համար. եւ դ) երկու վարդապետօք, երկու սարկաւազուք, քարտուղարք եւ սպասաւորք Կաթողիկոսին. թող նաեւ տասնի չափ աշակերտացու պատանիներ եւ քանի մի ուխտաւորներ. որոց առ հասարակ ամենուն թիւը վաթսուն հոգի էր շոգեհաւին վերայ:

Վրաստանի եւ Իմերէթի Հայոց Առաջնորդ Սարգիս Սրբազան Արքեպիսկոպոսը Ջալալեանց արդէն երկու ամսէ ի վեր եկած էր Փոթի եւ այն տեղը կրօնապետը Վեհափառ Կաթողիկոսին գալտեանը՝ հետը ունենալով Ախլցխայի յաջորդ Գրիգոր վարդապետը Սազինեան եւ Տփլիսու քահանաներէն Տէր Սահակը Սահառուի:

Ածաւրիսանի Սրբազան Առաջնորդ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը մէկ ամիս կար որ Տփլիս հասեր էր. միայն Նախիչեանի եւ Պեսարապիոյ Առաջնորդը յունիսի 1-ին ճանապարհ ելաւ Խրիմէն ու զնաց դէպ ի Փոթի, ուր եւ հասաւ ամսոյն 6-ին՝ հետը ունենալով Յովհաննէս վարդապետը Բեկնազարեան. նոյն օրը հասաւ այն տեղը նաեւ Սրբազան Կաթողիկոսը բերող Քերտոնես շոգեհար:

Տասներկնից օր առաջ հրաման քրած էր տէրութիւնը Տփլիսէն մինչեւ Փոթի եղած սուրհանգակարաններուն՝ որ Կաթողիկոսին ու իւր ուղեկիցներուն համար երեսնական ձի պատրաստ գտնուի իւրաքանչիւր սուրհանգակարանի մէջ. ուստի երկրորդ օրը Փոթիէն ճանապարհ ելաւ Սրբազան Կաթողիկոսը

Ռիոն գետին մէջ բանող շոգեհաւովն ու Մառանէն կառքերով զնաց Խուծայիս:

Հարաւային Ռուսաստանէն, որպէս եւ Կոստանդնուպօլսէն եւ Տրապիզոնէն Տփլիս երթալ ուզողները, այժմ իրենց ճանապարհորդութիւնը կրնեն Ռեաուիթզալէին կամ Փոթիին ու Խուծայիսին վրայէն, որ թէ կարճ է միւս ճանապարհներէն եւ թէ դիւրին: Ռուսաց տէրութիւնը այս ճանապարհին դիւրութիւնն ու օգուտները տեսնելով, Փոթի բուռած տեղը քաղաք կուզէ ձեւացրնել, եւ անկէց մինչեւ Տփլիս երկաթէ ճանապարհ շինել: Ռիոն գետը այս քաղաքին առջեւը Սեւ ծովը կթափ. օդը տաք է, երկիրը ծառոտ ու դալարագեղ, բայց քաղաքը աննշան է տակաւին, դիրքը ցած, խոնաւ ու ճախնային, տները սակաւ ու փայտաշէն:

Փոթիէն մինչեւ Մառան բուռած աւանը Ռիոն գետին մէջէն կերթըցուի փոքր շոգեհաւով՝ 10 ժամուան մէջ: Մառանի բնակիչներուն մէկ մասը ռուս աղանդաւորներ են՝ Սքօփցի (Ներքինիք) բուռածներէն, զորս տէրութիւնը այս տեղս աքսորած է:

Ռիոնի երկու եզերքը շատ զուարճալի են մինչեւ Մառան կամ Բերանք Յիսէնիս-Յիսալի բուռած տեղը. վասն զի խիտ անտառներու մէջէն կանցնի գետը. բայց Մառանէն մինչեւ Խուծայիս եղած ցամաքային ճանապարհն եւս նոյնպէս գեղեցիկ է, եւ ճանապարհորդին միտքը կձգէ հիւսիսային Իտալիոյ բարեբեր ու ծառագարդ կողմերը:

Խուծայիսը Իմերէթ բուռած նահանգին գլխաւոր քաղաքն է, եւ իրեն զուարճալի դրիցը համար յիրսուի արժանի է օրէ օր ծաղկելու եւ գեղեցիկ շէնքերով, հասարակաց պարտէզներով, ծառագարդ ճեմելիքներով եւ ուղղագիծ փողոցներով զարդարուելու, ինչպէս որ սկսած է: Բայց ուրիշ կողմանէ ոչ սակաւ ցաւալի տեսարան եւ դիտողութեան արժանի բան է այս յատկութիւնս՝ որ բնակիչները այնպիսի քաջառողջ ու զօրաւոր կազմուածք չունին՝ ինչպէս որ ճանապարհորդը իրաւունք ունի կարծելու՝ քաղաքին բնական գեղեցկութեանը նայելով: Այս տկար եւ տոգոյն կերպարանքը սեպհական է բուն քաղաքացւոց, այսինքն Իմերէթի Վրացւոց հասարակ ժողովրդեանը. իսկ Հայերը որչափ ալ նոյն ջրին եւ նոյն օդոյն ազդեցութեանը

տակ գտնուին՝ դարձեալ իրենց բնական բարեկամութիւնն ու թուխ գոյնը բնդհանրապէս պահած են:

Խուժայիսէն մինչեւ տասը վերսթ հեռու տեղ՝ յիսուն պատուաւոր հայ ձիաւորներ ընդ առաջ ելան Սրբազան Կաթողիկոսին, որ մտաւ քաղաքը ամսոյն 8-ին մեծ հանդիսով: Նախ եկեղեցական թափօրով գնաց եկեղեցին, որոյ գաւիթը՝ դրսի պարսպէն մինչեւ դուռը փռուած էր գետինը կարմիր չուխայի վրայ ոսկեթել դիպակ: Սովորական շարականներէն ու աղօթքէն ետքը՝ Սրբազան Կաթողիկոսը համառօտ ատենախօսութիւն մը բրաւ, զոր քահանայից մէկը վրացերէն թարգմանեց ժողովրդեան. վասն զի այս քաղաքիս՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ երկու քաղաքաց՝ հայ բնակիչներուն մի միայն ցաւալի պակասութիւնն այս է որ հայերէն չեն գիտեր, այլ վրացերէն կխօսին մէջերէն: Եկեղեցիէն գնաց Սրբազան Կաթողիկոսը Մղարէբեանց Պետրոս Ազա երէցփոխանին տունը իջեւանեցաւ: Այս բարեպաշտ, խոնարհամիտ եւ բարեսիրտ անձը մեծ պատիւ ունի ժողովրդեան մէջ, մասնաւորապէս անոր համար որ իւր ջերմեռանդն աշխատանօքը եւ զրեթէ իւր ծախիւ-

քը նորոգեր եւ զարդարեր է Խուժայիսի եկեղեցին եւ նորաշէն դպրոցը: Երէցփոխանին տանը մէջ բնդունեցաւ Սրբազան Կաթողիկոսը՝ Խուժայիսու քաղաքական կառավարութեան գլխաւորները եւ տեղւոյն վրացի ազնուականները: Երկրորդ օրը իւր այցելութեամբը պատուեց եւ օրհնեց Հայոց նորաշէն ժողովրդական դպրոցը. յետոյ գնաց քաղաքին աղջկանց դպրոցը, յորում երեսուներեւեղի հարուստ եւ աղքատ աղջկունք կդաստիարակուին բարեկարգ կառավարութեամբ, եւ որոյ գլխաւոր խնամակալն ու պաշտօնաւն է Խուժայիսի էրիսթաւ կուսակալին ամուսին Արզութեան ցեղէն բարեպաշտ հայկազն տիկինը: Կաթողիկոսը այն դպրոցին բարեկարգութեանը շատ հաւնելով՝ կամեցաւ որ մէկ հայազգի աղքատ օրիորդ մը այն տեղը իւր ծախիւքը դաստիարակուի՝ իբրեւ յիշատակ իւր բարեգուշակ գալստեանը ի Ռուսաստան:

Այն օրը քաղաքին ազնուականները մեծահաց կոչուեք մը բրին ի պատիւ Սրբազան Կաթողիկոսին, եւ իրիկուեր քաղաքին զբլխաւոր փողոցը լուսաւորեցին:

(Նորայարտութիւնն յառաջիկայս:)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ ԽԱՂԻՊԵԱՆՑ

Ե Ի

ԽԱՂԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ ԹԷՈԴՈՍԻՈՅ.

Շատ դժուարին եւ գրեթէ անկարելի բան է կենդանի անձանց վարքը եւ պատմաբիւնը հռչակել սպագրութեամբ, եւ միանգամայն շփախնալ որ պատմադր յոմանց շողոքօքը եւ յոմանց հակառակորդ ջրհամարուի: Ռ՛շափ այ աշխատի ջանայ մտոյ այսպիսի կենսագրութեանց մէջ միայն նեմատրութեան ջասագով բլլալու, դարձեալ կզտնուին այնպիսի անձինք որ անոր տուած գովասանքը շողոքօքութեան տեղ կդնեն, ու պատասխար նախանձու եւ հակառակութեան պատու կկարծեն: Ասոր համար հարկ է որ մենք այ գգուութեամբ խօսինք այն նշանաւոր անձանց վերայ՝ որոց բնաւորութիւնը եւ վարքը արժանի են ազգային նեմատրութեան եւ տեղեկութեան: Հարկ է որ ոչ այնչափ խորհրդածութիւններ բնենք

այն անձանց ներքին յակութեանցը վրայ՝ որչափ անոնց գործերը զիր անցքնենք պարզապէս. բողունք որ այն գործերը խօսին բան թէ մեր գրուածքը, բողունք որ մեր յաջորդները բնեն այն գործերուն հողին կամ շարժիչ պատճառները, եւ անաշառութեամբ դասեն ու վճռեն: Այսպիսի կենսագրութեանց մէկն է անա Խաղիպեան Յարութիւն իւխանին պատմութիւնը, զոր ամագրոյս մէջ համառօտելը պարտք կընանջնանք մեզի:

Յարութիւն Պօղոսեան Խաղիպեանց ազնուական եւ հռչակաւոր իւխանը ծնած է Նոր Նախիջեան քաղաքը 1790-ին, փետրուարի 22-ին: Իւր պապը Յարութիւն Սպանդարեան, որ յետոյ ըսուեւ է Խաղիպեան,

Երիմ էկած է եղեր ասկէ հաբիւր սարի մը առաջ Հայասանի Փառակ կամ Փառակա բուած տէրին՝ որ Վանանց գաւառին մէջ այժմու Ագուլիս քաղաքին տուրք գեղ մի է, եւ Սուրբ Յակոբ Հայրապետ անունով վանք մը ունի: Երիմու այս Քեֆէ կամ Կաֆա քաղաքը, որ եւ Քեդոսիա, իւր բնակութիւնը հաստատելէն ետէ, քաղաքիս անեցի ժողովրդէան հետ ընկանեցեր ու անոնց առջեւ այնչափ պատի ու համարում գտեր է որ Երիմու Հայոց Նոր Նախիջեան փոխադրուելու ժամանակը, 1777-ին, ժողովուրդը զինքը ընտրէր է պատգամաւոր կամ գործակալ՝ որ երբայ Ագուլի կողմերն ու իրենց յարմար տեղ մը որոշէր բնակութեան: Այն գործը յաջողութեամբ աւարտելէն ետէ՝ դարձեալ ժողովրդէան աղաջանովը զնացեր է Փեքրպուրկ, ու Նախիջեան զնացող Հայերուն համար ընդունել է Կասարինէ Բ Կայսրահիկէն փառաւոր պարգեւագիր մը՝ զոր մինչեւ ցայժմ կվայելէ այն քաղաքին ու քովի տեղերուն Հայ ժողովուրդը: Բայց աղա Յարութիւնը հոն Փեքրպուրկ կվախճանի, եւ իւր որդին Պողոս Խալիպեան՝ Նախիջեան զնացող ժողովրդէան զյաւարտներէն ըլլալով՝ մեծամեծ օգնութիւններ կընէ անոր, մինչեւ Ռուսաց տերութեան կողմէն ալ պատուաւոր աստիճանի արժանի կըլլայ: Իսկ ինքը կվախճանի ի Նախիջեան 1790 տարւոյն վերջերը, բողով իւր հանձնարոյն եւ ստացուածոցը ժառանգ մը այժմու *Յարութիւն Պողոսեան* իշխանը:

Քեպէս եւ այն ասեցները կանոնաւոր դպրոցներ ձկային մեր ազգին մէջ, եւ պատանեկաց տուած ուսումը ընդհանրապէս կարգալ ու գրել եւ միայն, սակայն Յարութիւն պատանին ինչ վարժապետի տու ալ որ սովորեցաւ՝ իւր հանձնարոյն զօրաւորութիւնն ու բնական սրամտութիւնը ցուցուց. մասնաւորապէս Կոստանդնուպոլսեցի Յովհաննէս վարժապետին աշակերտացը մէջ գրեթէ ամենէն ալ յառաջադէմն էլաւ, այնպէս որ երկու տարւան մէջ քերականութեան ու հարստանութեան ուսմունքը աւարտեց՝ որ սովորաբար հինգ վեց տարի կէտեր այն ժամանակներ:

Յարութիւն պատանին իւր աշաւուրջ գործունեութեամբ շուտով առաջ զնաց առեւտրական գործոց մէջ. 1815-ին փետայացաւ Օսապաւեան Կեդր անունով պատուաւոր Նախիջեանցւոյն՝ անոր Կասարինէ դուստրը հարս առնելով, եւ ունեցաւ Պողոս անունով որդի մը որ 1858-ին վախճանեցաւ 22 տարեկան: Այժմ կենդանի է Յարութիւն իշխանին Նուրիկ անունով ամուսնացեալ դուստրը:

Խալիպեան Յարութիւն իշխանաւորին կառավարչական հանձնարն ու գործունեայ հետաշտութիւնը յայտնի էլաւ ամենուն՝ երբոր ընտրուեցաւ Քաղաքական գլուխ (1) Նախիջեանի, առաջ ետէ տարւան

համար, եւ ինչ ասեցնէն ետքը նորէն, ու շուտ անգամ հաստատուեցաւ նոյն իշխանութեանը մէջ, որ քեց տարուելու տարի: Եւ որովհետէ միանգամայն տերութեան ծառայութեանը մէջ էր, տերութենէն *Խորհրդակիս Պատուոյ* (1) բաւելու աստիճանն ընդունեցաւ:

Խալիպեան Յարութիւն իշխանաւորը իւր աներկիւղ, պարզ եւ համարձակ, միանգամայն եւ խոհական ու խորագէտ բնաւորութեամբ, եւ գործունեայ հայրենասիրութեամբը սիրելի եւ պատկառելի էղած է միշտ՝ ոչ միայն իւր քաղաքակիցներուն, այլեւ տերութեան մէջի այն ամենայն մեծամեծաց՝ որոց հետ առիթ ունեցեր է վարուելու կամ տեսնուելու: Այն պատճառակալաց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Վոռնոնցով Կուսակալը, որ յետոյ եղեր էր Փոխարքայ Կովկասու, Լիվէն Իշխանը, Աճիքպետի Կուսը, Տոնաքի Խաղախաց սպարապետ կամ Աբաման Խոմարովը, Քոլարով Կուսը, Լաւրով՝ այժմու Քայրանի քաղաքապետը եւ ուրիշներ: Այսպիսի հանձնարարութիւնները ոչ այնչափ յօգուտ անձին բանեցուցեր է ու կրբանեցրնէ Յարութիւն իշխանը, որչափ ի պայծառութիւն եւ ի յառաջադիմութիւն քաղաքակցաց իւրոց. որով եւ կարող էր էր ոչ միայն անխախտ եւ անքերի պահպանել իւր իշխանութեան ժամանակը Նախիջեանի ազատութիւններն ու արտօնութիւնները, այլեւ մեծամեծ օգուտներ բերէր էր քաղաքին: Երկու անգամ ազատ է Նախիջեանը ծանր պարտերէ որ տերութիւնը կպահանջէր. մէկ պարտը (2), որ մինչեւ 1844 թիւը հասեր էր 42,000 արծաթ ռուպլիի. երկրորդ պարտը գրաւականի (3) մասին էր, 400 հազար արծաթ ռուպլիէն աւելի, որ քաղաքէն կպահանջուէր: Ինքը պատճառ էղեր է Նախիջեանի մէջ օրինաւոր դեղարան, գաւառական դպրոց եւ բոլորատուն բացուելուն: Անկէց ի գաս, երբոր Կայսերական հրամանաւ ժեմշնոթիով սեպուր այն կողմերու դաստասանական տեղերուն գործերը կնկնու էկած էր 1844-ին, Նախիջեանի գործերուն բարեկարգութեանը շատ հաւնեցաւ, մինչդեռ շրջակայ տեղերուն դաստասանացը մէջ շատ պակասութիւններ գտեր էր եւ շատ մարդկանց յանցաւորութիւնը դուրս հաներ էր: Ասոնց նման ուրիշ զանազան պատուաւոր գործակաւարութեանցը պատճառաւ ընդունել է տերութենէն մէկ անգամ բանկագին ժամացոյց մը եւ երկու անգամ Կայսեր կողմանէ բարեհանութեան նամակ:

Բայց Խալիպեան Յարութիւն իշխանին գործոց եւ հանձնարարութեանցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն է՝ հանգուցեալ Ներսէսի Վեհափառ Կարուղիկոսին մերոյ անոր հետ ունեցած մտերմութիւնը, եւ անոր

(1) Ռուսերէն Титулярный Советникъ.

(2) Ռուսի բառով կենցաղի մը, недоняка.

(3) Ռուսի բառով գաղտնի, залогъ.

(1) Ռուսի բառով կոչուի, голова.

Յարութիւն Պօղոսեան Բալիպեանց :

յանձնած մեծ էւ ծանր պաշտօնը, զոր էւ համառօսիւ նշանակեցնի .

Այն խորագին ու բազմափորձ Հայրապէս 1805 թուականէն սկսեւ էր մասնաւոր մտադրութիւն մը ունենալ վրան՝ էրբոր դէռ Յարութիւն պատանին Յովհաննէս վարժապետին հովր կկարդար : Ներսէս այն ժամանակը Մայրազոյն վարդապետ էր : Յետոյ 1828-ին, էրբոր Առաջնորդական պաշտօնով Տիփսիսէն Քիւսէս կերթար՝ Նախիջեանէն անցած ժամանակը դարձեալ ընտանեցաւ Յարութիւն իշխանին հետ : Իսկ 1842-ին սկսաւ անոր յանձնել Վիենային մէջ եղած էկեղեցական դրամները ժողվելու, յրուած գումարները հաւաքելու էւ իւր հովր ամբողջ պահելու հոգը : Տեսնելով անոր այս գործոյ մէջ ցուցուցած նախանձաւոր գործունէութիւնն ու հաւատարմութիւնը, հետ զհետ այնքան ստեղծուց Սրբազան Առաջնորդը իւր անոր վրայ վստահութիւնն ու համարումը՝ որ վիճակին մէջի հոգեւորական դասարաններուն վերաշտուոջ անուանեց, Կարողիկոս ըլլալին վերջն ալ Գործակատար անուանեց զինքը Սուրբ Արտուրոյն : Այս վստահութիւնը, որ ուրիշ շատ մարդկանց վերայ, էւ ուրիշ շատ կարողիկոսներու կողմանէ մտածուելով՝ անուշտ շափազանց կերեւաւ,

շափազանց էրեցաւ ոմանց նաեւ այս էկեղեցական դրամոց հաւաքման ու պահպանութեան գործոյն մէջ : Եւ անա ատոր համար էր որ էրեք տարի շափ գանազան ըրթադրութիւնէ եղան Կարողիկոսին ու այն ատենի Վիենայաւոր Առաջնորդին մէջ . Նախիջեանի ժողովուրդն ալ, ինչպէս որ բնական էր, էրկու կարծիքի էւ կուսակցութեան բաժնուած՝ էրկար ատեն ալեկոծեցաւ, մինչեւ որ անցած տարի յունիսի 25-ին նշանաւոր իրիկուրը՝ վերցուցաւ էրկապատակութիւնը, էւ կալիպեան Յարութիւն իշխանը իւր վեհանձնութիւնը էւ հայրենասիրութիւնը այս առիթով ալ յայտնի ըրաւ : Տեսնելով որ իւր հաւատարմութիւնն ու պատուաւոր գործակատարութիւնը նանչցուցաւ նաեւ անոնցմէ որ իրենց վրայ դրուած պաշտօնին ուժովը սխալեալ էին անաշտա հաշուաշտութիւնն ու քննութիւն ընելու իրեն ըրածներուն, ոչ միայն յօժարակամ սիրով յանձնեց Առաջնորդին՝ հովր անկորտօս պահուած էւ իւր ձեռօք բաժնուած էկեղեցական գումարները, այլէ իւր մեծ հարստութենէն էրեւելի մաս մը նուիրեց՝ Նախիջեանի Սուրբ Խաչ վանքին մէջ էկեղեցական դպրոց մը կանգնելու, էւ այս նոյն տարի՝ ուր որ հանգուցեալ Վեհափառ Կարողիկոսը դիտարութիւն ունէր այնպիսի դպրոց շինելու :

Անկէջ ի գա՛ս՝ նոյն յունիսի 26-ին, Խալիպեան իշխանը իւր տունը հրախրեց Առաջնորդը, Բեկնազարեանց Յովհաննէս վարդապետը, և քաղաքին զբխաւոր իշխաններէն տասնըօրս հոգի, և անոնց առջեւ յայտնեց յանկարծ իւր դիտաւորութիւնը՝ թէ կուզէ թէոզոսիոյ մէջ բացուելու ազգային Ռուսմնարանի շէնքին ծախքը ինքը սալ՝ յիսուն հազար արծար ռուպլի, որ է 200,000 Ֆրանկ: Շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ Առաջնորդը այն խոստումն ու գումարը, և յետոյ մը շարադրեց տուաւ մեծապատիւ Բարեւարին, յորում կիսոսանար որ այն դպրոցին անունն ըլլայ Խալիպեան Ռուսմնարան Ազգիս Հայոց, և քան առաջին անգամն իր դաստիարակութիւն մէջը՝ Խալիպեան Սանկ անունով: Եւ հոն գտնուող անձինքը ստորագրեցին այն յետագոյն իբրեւ վկայք:

Խալիպեան Յարութիւն իշխանին այս առաջաձեռնութեամբը, — որ արդէն յայտնի է մեր ազգին, — թէոզոսիոյ Ռուսմնարանին մեծնշեւաւոր հաստատութիւնը ապահովացաւ, իրեն ալ անունը արժանապէս անմահացաւ: Իբրեւ բնական Խնամակալ այն Ռուսմնարանին, ինքը քանի որ կենդանի է՝ մասնաւոր վոյք և հայրական խնամք պիտի ունենայ անոր վրայ, և իրմէ ետքը նոյն խնամքը և գործիւնը իբրեւ սեպնական ժառանգութիւն պիտի բողոքու ու որ արժանի նանջնայ իւր բարեգործութիւնը առաջ տանելու փառքին ու պարծանացը: Մեծ քաջաբերութիւն է այս բանս նաեւ Ռուսմնարանին վրայ ազգապիտեան աշխատողաց, և զօրաւոր բարի օրինակ ամենեցուն որ Ազգիս յառաջադիմութեանը գործունեայ կերպով փափաք ունին: Ասոր համար ալ արժան համարեցանք ոչ միայն այս բարեւար իշխանին գեղեցիկ գործը հրատարակել, այլև իւր վարքը ծանօթացրնել մեր ընթերցողաց. բայց ուրիշ ասէն առիթ պիտի ունենանք առելի ևս ընդարձակ տեղեկութիւններ տալու վրան:

ՀԻՄՆԱԲԱՐՎՈՒԹԻՒՆ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅ

Ի ԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

ԵՒ

ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ.

Պատմական յիշատակարանաց և ժողովրդեան մէջ մինչեւ ցայժմ պահուած աւանդութեանց նայելով, ժամանակ եղած է որ Քե՛նէ քաղաքիս մէջ քառասունեակից կէտեցի ունի եղեր մեր ազգը. բայց է թէ քառասունեակից անգամ տեւե է այս քաղաքը նոր նոր ազգային կէտեցեաց հիմնարկութեան հանդէսը: Թեւեւ երկու հարիւր տարիէն առելի է որ այն կէտեցիները փլեր քանդուեր են հետ գնեցէ, և անոնց տեղ նորերը շէն շինուած. ուստի և նոր կէ-

ղեցոյ հիմնարկութեան հանդէսը խոր մտազարթեան մէջ քաղուած մնացեր էր այս կողմերս: Հազար փառք և գոհութիւն Ասուծոյ, և լիաբերան շնորհակալութիւն Վեհափառ Կայսեր զբարեւորութեան, և առաջաձեռնութեան Խալիպեան իշխանին, որ այս տարի մայիսի 17-ին օրը նորէն կասարուեցաւ հոս այն մեծապայելուք հանդէսը, որով քաղաքիս բարեպաշտ ժողովուրդը՝ աշերք ցնծութեան արտասուօք լցուած և բերանները անհաս բարեբանութեամբ՝ մեծապէս միաբարութեամբ անցեալ ազգային տառապանացը վրայ: Վասն զի այնքան կէտեցիներէն որ ունէր ասեցով այն քաղաքիս մէջ՝ այժմ մէկը միայն իւր առաջին պայծառութեամբ կեցած է, մէկը կիսակործան մնացած, և երկուքը դեռ այս տարի նորոգուած. իսկ այն օրը նոր կէտեցի հիմնեցաւ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ անունով, իբրեւ գեղեցիկ նշան նորանաւ յարութեան այս կողմերուս հայկական հին բարեպաշտութեանը, և անոր հետ օրհնուեցան նաեւ ազգային մեծ Ռուսմնարանի մը հիմունքը:

Մեծ էր մեր յոյսն ու բաղձանքը որ այս հանդիսին կասարողն ըլլար մեր նորընտիր Ասուածարեալ Կարօղիկոսը՝ երբոր իւր լուսակառուց Արարը երբայու ասէն հոս հանդիպէր, ինչպէս որ յայտնէր իւր բարեհամարութիւնը: Բայց Ասուած այնպէս կամեցաւ որ միայն այս կողմանէ անկասար մնայ մեր ժողովրդոց փափաքը, և Սրբազան Հայրապետին գրաւոր օրհնութեամբ միայն գոհ ըլլայ:

Ռուսմնարանին համար ընտրուած ընդարձակ ու բարձրադիր տեղը թէոզոսիոյ արեւմտեան կողմն է՝ Փաշա թեփեփի բունած լեռին ստորոք, այժմու քաղաքէն քառորդ մը ժամով հեռի, շորս բոլորը այգիներով ու զուարճալի պարտէզներով զարդարուած, և դիմացը քաղաքն ու ծովը գեղանկար պատկերի մը պէս տարածուած: Շէնքին հակասը 95 կանգուն երկայնութիւն ունի, երկու բլուրք 41 կանգուն. կէտեցին շէնքին մէջ տեղը կիլիմայ, և այնքան մեծութիւն ունի որ կարենայ 500 հոգի առնուլ հանգիստ կերպով:

Մայիսի 17-ին կիրակե օրը առաւօտեան ժամերգութենէն ու պատարագէն ետէ ժողովուրդը և կէտեցական պաշտօնեայք գնացին Ռուսմնարանին տեղը, որոյ մէջ տեղը սաղարթագեղ ծառերով ու ծաղկուններով զարդարուած մեծ և բարձրադիր վրան (շարք) մը կանգնուած էր, և անոր սակր պատկերով ու մոմեղէններով զարդարուած սեղան մը: Առաջնորդը հանդերձ վարդապետօք և քահանայիք և դպրօք շէնքին դուրս վայելուք տեղոյ մը մէջ զգեստաւորուեցաւ, և սրբալոյս մեռնող ձեռքն առած, առջեւէն Խալիպեան Ռուսմնարանին առաջնորդը երբայով՝ դուրս ելաւ, բոլոր շէնքին դրսի կողմէն շարականներ երգելով և խնկարկութեամբ քափօրպէս քալեցին, ու գնացին վրանին սակր՝ սեղանին

դիմացը, հոն 16 ֆար օրհնեցին ըստ սովորութան՝ նախ ջրով և ապա զինեալ լուանալով, և սուին 16 դպրի ձեռք, յորոց 12-ը գնացին եկեղեցւոյ հիման համար փորում փոսին մեջ իրենց համար ասնմանեալ տեղերը կանգնեցան կեցան, և 4-ը Ուսումնարանին հիմանը մեջ: Պատշաճական օրհնութիւններէն էտէ Առաջնորդը իջաւ քափօրով հիմանց փոսը և մի առ մի օծեց սուրբ մեռնով այն ֆարերուն ամէն մէկը՝ մէյմէկ սուրբ առաքելոյ անունով, Ուսումնարանին ֆարերն ալ յանուն սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, Մեծին Ներսէսի, Սահակայ Պարբէի և Մեսրոպայ վարդապետի: Յետոյ իւրաքանչիւրը մէյմէկ մամուր պատսառի մեջ պատստելով համբուրեց, ու քալեց անոնց համար նշանակուած տեղերը, որմնադիր գործաւորներն ալ մէկէն ի մէկ անոնց վրայ ֆարով մէյմէկ իւր բանեցան:

Գարձեալ ժողովուեցան վրանին սակը, և հոն մնացեալ ընթերցումներէն ու աղօթքները կատարելէն էտէ դարձաւ Առաջնորդն առ ժողովուրդը, և համառօտ ֆարով մը հասկըցուց այն արարողութեան խորհուրդը. յիշեցուց ամենուն քէ այսպիսի աստուածահանոյ և օգտակար մեծամեծ շինուածոց հաստատութիւնը ոչ քէ անոնց նիւթական հիման խորհրդունն ու ամուրթիւնն է, այլ հիմնարկողաց հաւատքը և բարեպատկութիւնն է, առանց որոյ հիմունք չկան որ ջեակուին, ֆարինք չկան որ ջիւերին ու աշխարհիս շորս հովերովը եկրիս երեսը ջցրուին: Այս յորդորանքը ընդարձակելէն էտէ՝ ցուցուց Ուսումնարանին աշակերտներն ու ըսաւ շարականին խօսելովը. «Սոքա են ֆարինք սուրբ հիմնեցեալ ի յերկրի, զոր կանխաւ տեսալ գուճակեաց մարգարէն.» և համառօտ կերպով յիշատակեց քէ նորակառոյց Ուսումնարանին հաստատութեանն ու բարեյաջող պայծառութեանը մի միայն ապահովութիւն և առհաստատեալ պիտի ըլլայ աշակերտաց առած բարեպատկական և ազգասիրական դաստիարակութիւնը. և վերջացուց ֆարով՝ օրհնելով զբարեբաւ հիմնադիրը և զժողովուրդն՝ և ս և ի դիմաց նորինսի Վեհափառ Կարօղիկոսին, և յորդորելով զամենք ի սէր և ի միաբանութիւն ի վառս Աստուծոյ և ի պայծառութիւն Ազգիս: Յէտ այնորիկ Ուսումնարանին աշակերտներէն երկուք մէյմէկ համառօտ նստը կարգացին հայերէն և ռուսերէն: Ուսումնարանին շէնքին հովը 500 աղֆախի համար կերակուր և ըմպելիք պատրաստել տուած էր բարեբաւ Հիմնադիրը, և այսու քիստոնեակայել բարեգործութեամբ վերջացաւ այն օրուան աննորանալի հանդեսը:

Բ Ա Յ Ո Ւ Մ Ն

Խ Ա Ն Ի Պ Ե Ս Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի Ն

Տպագրութեան հրատալի արուեստին օգուտները նանաշող մարդիկ ամէն ժամանակ մեծ ուրախութիւն ունեցեր են երբ նորանոր տպարաններու բացուիլը տեսնէն. վասն զի զիտէն որ տպարանը յորդաբողիս աղբիւր է լուսոյ, կրթութեան, զիտութեանց և արուեստից: Այս ուրախութիւնը ունեցաւ անուշահաւ մեր սիրելի ազգը, և մասնաւորապէս Ռուսաստանի Հայկազունք, լսելով քէ նոր տպարան մի էտ ահա Թեոդոսիոյ մեջ բացուեցաւ՝ Վեհափառ Կայսեր հրամանաւր, և ազգասէր խալիպեան Յարութիւն իշխանաւորին առատաձեռն նպատակաւ:

Խալիպեան տպարանին բացման օրհնութիւնը կատարուեցաւ մայիսի 19-ին առաջի հիմնադիրն և հրաւիրեալ ժողովրդականաց: Օրհնութիւնէն վերջը հետագայ նուազը տպուեցաւ ներմակ մետաքսայ կերպասի վրայ ու խալիպեան իշխանին ձեռքը տրուեցաւ.

Ի ՆԱԻԱԿԱՏԻՍ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՏՊԱԳՐԱՆԻ ԹԵՂՈՍԻՈՅ

ԱՌ ԲԱՐԵՐԱՐ ՀԻՄՆԱԳԻՐ ԵՌՐԻՆ

ՆՈՒՄԳ ՆԱԽԸՆԾԱՅ.

Անա նշոյ ճանաչազից հատեալ բանին ի հրատէ
 2օր են կոյց, այն որ ասաց, — Եղիցի յոյս — և եղիւ.
 Բան զարիւննին ըսքանցելի սա զնէզ մօտայ փարատէ,
 և զաղջամուղը վիճն անագին ի դրախտ փոխէ շուրջ զերբի:

Անա բարբառ թաղարանը ալ ի գերանրաջ քրնարաց,
 Բան զորիտէսի և ըզլիննայ երգարանաց ձայն ազղոյ.
 Եւ յայս առաջ բարբ ապատուց ընդկանան ամենեաց,
 և մարդաշատ քաղաքս ինքնին պարզապէս վեմք արատոյ:

Մովսիսական ջրով զայտեալ, ի մեզ աշով Մեսրոպայ,
 Կարկազասան շինջ վրտակաց ահա աղբիւր յորդաճոս.
 Սովիւր արբեալ ըզմայնցաւ նախանձելին Երուսայ:

Եւ ճվ ըզրեզ աստ յօրինեաց, պերճ խանձարուրք համբաւոց,
 Կամ ճ զաղբիւրս, ըզքնարս, ըզյոյս մեզ պարգեւէ հրաշագան. —
 Ու մ նախընձայս ձօնի բերբիկ, վեճն Յարութիւն Խալիպեան:

Ի 19 Մայիսի, 1889-ՈՅԸ
 Ի Թեոդոսիա:

Յետոյ տպարանին գլխաւոր գրաւարը, Յովհաննէս դպիր Տէր-Աբրահամեան, վայելուծ նառ մը կարդաց՝ որ իւր շարադրածն ու տպածն էր. և ապա տպարանին վերատեսուէր Պարոն Շախր ռուսերէն նստ մը կարդաց, յորում մասնաւորապէս այս տպարանին ապագայ օգուտները կրնկարագրէր՝ որոց կապասէ մեր ազգը: Եւ յիւրախ:

Ազգային տպագրութիւնք, ազգային օրագիրք, ազգային ուսումնարանք, սոքա միայն են նաեւ այսօրուան օրս ամենայն Հայկազանց ներկայ և ապագայ յառաջադիմութեան յուսոյն խարխիսները,

որպէս եւ սոքա եղեր են մինչեւ ցայժմ իրենց ազգային լեզուն փոքր ի շատ պահպանող գործիքներ: Ուսի եւ մեր ազգը երախտապարս է, եւ իւր երախտագիտութիւնը շատ անգամ յայտնէր է՝ անոնց՝ որ քեզին ասեն եւ քեզ նոր ժամանակներս սպագորութեան արուեստը մեծապէս ծաղկեցուցեր են:

Ուրախանամք ուրեմն եւ մեզ որ նոր գործարան մի եւս բացուեցաւ՝ ազգիս մեջ լուսաւորութեան եւ միաբանական սիրոյ գործիքներ սարածելու, եւ բարեմաղքեմք նաեւ սմա յաշողութիւն եւ գործունեութիւն:

Ռուսաստանի այս կողմերս, երեւնահանգեան Վիենայի մը քանրնինց հազար Հայ ժողովուրդը — Փէրպուրիկն ու Մոսկուային դուրս — մինչեւ ցայժմ եւ ոչ մէկ սպարան մը ունէր. այս կողմերս զիբ գրեթէ չկար, զիբ կարգացող սակաւ, իսկ զիբ շարագող ամենեւին: Շացքներմ ուրեմն կարգացողներն ու գրողները, շացքներմ գրէրը, եւ կտեսներմ անուշտ էի ժամանակի մեջ այս սպարանին եւս մեծամեծ օգուտները:

Ապահեմ խախտեան ազգային Ռուսմանրանին մեզի տուած յոյսերէն մէկն ալ այս է՝ որ միջին բնօր մասենագիրներ ու քաջ բարգմանիքներ շատ պիտի էլեն ժամանակաւ. իսկ զիբ եւ օրագիր կարգացող ժողովուրդ՝ պիտի բլլան ի հարկէ ասեմով այս Վիենայիս իւրաբանջիւր քաղաքաց ժողովրդական դպրոցներուն աւակերները. ահա մասնաւորապէս ալ նուցա համար է այս սպարանիս բացուիլը: Բայց այժմէն կճանուցանեմք ամենայն ազգասիրաց եւ ուսում-

նասիրաց՝ որ այս սպարանը սիրով կրնդունի եւ կրօսագրէ ամեն տեսակ գրուածքներ, բաւական է որ օգտակար նանջցունին անոնք ազգիս մտաւոր եւ բարոյական յառաջադիմութեանը, հակառակ շիւնիին Տերութեան օրենքներուն, եւ համաձայն զտնուին բնդհանրապէս մեր նպատակին եւ աշխատութեանցը: Իսկ սպագորութեան համար պէտք էղած ծախքը նոգալուն գլխաւոր պայմանները ասոնք են.

ա) Տպարանը շախտուոր եւ օրինաւոր զին մը կտրելով կզկէ կենդանի հեղինակներէն անոնց գրուածքները, իւր ծախքը կտպէ, կվանառէ, եւ վաստակին կտար դարձեալ հեղինակներուն կուտայ տարուէ տարուէ:

բ) Երէ գրուածք մը շատ սրբագորութեան կարօտ է, տպարանը յանձն կառնու այն գրուածքը սրբագրել տալ, եւ սպագորութեան ծախքն բնէլ. յետոյ վաստակին կտար կամ մէկ մասը միայն կուտայ հեղինակին, բայց բնագրին համար ստակ շտար եւ շգներ զայն:

գ) Տպարանը կտպագրէ, ինչպէս որ յայտնի է, նաեւ այնպիսի գրէր ու գրուածքներ՝ որոց սպագորութեան ծախքը իւրաբանջիւր հեղինակ կամենայ ինքն բնէլ, եւ յետոյ իւր շահուն համար վանառէլ:

դ) Տպագորութեան համար էղած գրագորութիւնները ուղղակի պիտի յուղարկուին տպարանին գրանցողը՝ այս վերնագրով.

Ի Գրանց խախտեան Տպարանին, ի Քոնդրոյիս, եւ Ռուսերէն այտպէս.

Въ Контору Типографии Армянскаго Халибовскаго Учлища, въ Θεοδοσίи.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՅՂ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱՅ:

Հայք, որ հին ասերը իրենց բուն հայրենիքը կրօնակիցն, այսինքն Այրարատայ քաղաքայ տեղերը, Երասխ, Կուր, Տիգրիս եւ Եփրատ գետերուն մօտ, եւ բոլոր մէկէն 15 միլիոնէն մինչեւ 20 միլիոնի կհասնէին, զանազան քաղաքական դիպումանոց պատճառաւ ցրուած են այժմ բոլոր աշխարհիս երեսը: Նուցա այնպիսի ցիրուցան վիճակը, որով զանազան տերութեանց մեջ այլեւայլ պայմաններով քաղաքական կեանք կանցրեն, մեծ դժուարութիւն կուտայ իրենց նկարագրութիւնն բնդհանուր եւ աւբողջ կտրելով մը յօրինել ուզողին. բայց որովհետեւ մեր նպատակը այն չէ որ միայն Հայոց մեջ տարածեմք նեմատեան նշոյլը եւ եւրոպական լուսաւորութեան պտուղները, այլեւ յայտնեմք լուսաւորեալ աշխարհիս այն ամենայն զիտելիքներն որ բնդհանրապէս հետաքրքրական

տեղեկութիւնք են Հայաստանի պատմութեանը եւ անոր այժմեան բնակչացը վերայ, ուսի այս յօդուածովս ուզեցիմք առ այժմ սուղ՝ այլ որչափ կարելի է հիւղ տեղեկութեամբ համառօտ վիճակագրական եւ ազգագրական ուրուագիծ մը տալ Տանկաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան եւ այլ զանազան տեղեր բնակող Հայոց վերայ:

Պարսիկք, Արաբացիք, Քաթարք, Քուրդք եւ Օսմանեանք հետ զիտէ Հայաստանը քանդեցին, աւերեցին, կործանեցին, եւ անոր բնակիչները գերի բրին: Այստ ամենայնի մինչեւ ցայժմ բազմամտղ քաղաքներ կցնուին Երասխ գետին բնդարձակ եւ բարեբեր հովիտն մեջ՝ զոր Հայերը բնգրէր էին իրենց գործունեութեանը կեղուն, եւ անոր վրայէն Արեւելիք բար-

բարոս ազգեր կանցնեն և կդառնային՝ արխնուայ ընելով զայն, և միանգամայն հրոյ և սոյ նարակ սալով իրենց նանապարհին վերայ պատահած մարդիկն ու շենքերը:

Այն արեւելեան ազգերն որ Հայասանի շոքս բոլորը բռնած էին, իրենց անկուտ ազանութեամբ ոտնակոխ և անապատ դարձուցին այն երկիրը, և տեղ մը շկայ ուր այնքան արխնահեղ և ստկալի պատերազմներ եղած ըլլան՝ ինչպէս որ եղեր են Հայասանի դաշտերուն մէջ:

Գուլիկմոս Ռիւբրիւքիս Ֆրանչիսկեան կրօնաւորը, որ երեսասան դարուն երեւելի նանապարհորդաց մէկն է, կրսէք թէ հին Նախաջեւանի մէջ աշենով 800 եկեղեցի կայ եղեր. իսկ իւր ժամանակը, այսինքն 1255 թուին, այն եկեղեցիներուն միայն աւերակները մնացեր էին. և սակայն Պարսից Շահ Աբբաս բազաւորը այն տեղէն, 1605 թուին, դարձեալ բաւական բազմութիւն ժողովրդեան հանեց. իսկ Շարսէն զաղղիացի նանապարհորդը՝ 1672 թուին վերսին այն տեղերը բնակիչներ կգտնէ:

Շահ Աբբաս Զուղայ քաղաքը հիմնադրեց կործանեց, և գերի տարաւ անկէ 40,000 բնակիչ, թող փախստային ու մեռածները: Քրիստոսէ 370 տարի առաջ, Արսաւս քաղաքին մէջ 9,000 տուն կար Հրէից և 40,000 Հայոց, այն քաղաքը Պարսից ձեռնով բոլորովին կործանեցաւ: Գուլիկմոս քաղաքին առման ժամանակը՝ 659-ին, Արաբացիք 12 հազար հոգի քրտնացուցին, 55 հազար ալ գերի տարին: ԺԱ դարուն մէջ, ըստ վկայութեան ժամանակագրաց, Անի քաղաքին մէջ 100 հազար տուն և 1,000 եկեղեցի կար, որ 1569-ին երկրաշարժէ կործանեցան: Այն թուաւորութենէն վերջը Հայ բնակիչները մեծ բազմութեամբ ձգեցին Էլան Անիէն և Էլան բնակեցան Կաթա կամ Քէթէ քաղաքը, սիրով ընդունելութիւն գտնելով ձեռնովացուց տեղաբնէն (1): — Կենկրիմուրի արտաւանին ժամանակը՝ Հայասանէն 600 հազար հոգի պակսեցաւ, յորոց 60 հազարը գերի գնաց: 1575-ին Պարսից Շահ Իսմայել Անիին այն աստիճանի աւերեց Հայասան՝ որ ստիպուեցաւ անոր բնակիչները 15 տարի ազատ թողուլ ամեն տեսակ տուրք: Բաց յայտանէ Շահ Աբբաս շահ քաղաքներ կործանեց՝ միայն այս նպատակաւ որ Օսմանցիք կարողութիւն շունենան պատերազմ ընելու Հայասանի մէջ, և անկէ 25 հազար զերդասան գերի տարաւ, որոց մէկ մասը՝ որ բնակէր էին Կիլան և Մազանդարան՝ կլիմային անպիտանութենէն հիւանդացան ու մեռան: Այսպիսի անդադար կործանմանէ և բռնութենէ ազատելու մտնով բազմաթիւ Հայեր ակամայ կամօք ձգեցին Էլան իրենց հայրենիքէն, որովհետեւ այն տեղը այնուհետեւ իրենց կենացն ու ընտրիցը ապահովու-

թիւն շկար. ուսի Հայասանի բնակիչները օրէ օր պակսեցան: Հայասանի հին աստերը բազմամարդ եղածին վկայ են նաեւ այն անհամար ջրմուղները, ջրհորներն ու առուները, որոց աւերակները մինչեւ ցայժմ կերելին: Յայտնի է նաեւ այն անագին տուրքերէն, որ Հայոց զաւառները Պարսից խաներուն ու շահներուն կվճարէին. միայն Երեւանի նահանգը, ինչպէս որ Շարսէն նանապարհորդը կվկայէ, 52,000 թուման (այսինքն մանառ ոսկի) եկամուտ կբերէր, թող խանին տրուած ընծաները և ուրիշ ապօրինաւոր տուրքերը:

Պարոն Տիւրքիէ հմուտ զաղղիացին կրսէք թէ « Պատերազմական քաղաքեան և հայրենասիրութեան պակասութիւնը պատճառ եղաւ Հայոց իրենց քաղաքական ազատութիւնը կորսնցնելուն (1): Մեծապէս կսխալուի ով որ կուզէ այն հին ազգին վերայ դատաստան ընել՝ այժմեան խեղճ վիճակին նայելով: Հայք իրենց ընտանեկան առաքինութեամբ, խաղաղարար բնաւորութեամբ և առեւտրական յարմարութեամբը ծաղկած ըլլալով, ունեցեր են աստեղծ իրենց ոսկի դարերը, փառաւոր անցներ, ինչպէս հինգերորդ դարուն մէջ, յորում բոլոր ազգը իբրեւ մի սիրտ և մի հոգի՝ ոտն էլաւ Վարդան սպարապետին և Եպիսկոպոսաց խօսքովը, որ իւր հաւատքը պատշապակէ ընդդէմ Պարսից Յազկերտ քաղաքին, և այն ազգային միաբանութենէն ստիպուեցաւ Պարսից զօրքը թողուլ Հայասանն ու յետ « դառնալ » (2):

Հայերը մինչեւ մեր ժամանակները իրենց հայրենիքէն ելլելով ուրիշ տեղեր երթալէն շղագարեցան, և այժմ հպատակ են Տանկաց, Ռուսաց, Պարսից, Աւստրիոյ, Անգլիոյ և Հոլլանտիոյ: Հայոց քաղաքներ և գեղեր կգտնուին ոչ միայն Տորոս լեռներուն ինքնազուխ Թիւրքմեններուն և Թուրքերուն մէջ, այլեւ մէկ փոքրիկ մաս մը Կովկասեան լեռներուն ազատ ազգերուն մէջ: Բայց զարմանալին այս է որ ինչպէս հին ժամանակը՝ այնքան զաղղիականութիւններէ վերջը, նոյնպէս և այժմ մեծ մասն Հայոց կբնակի Այրարատայ մօտ, Նրասիս, Նիփրաս և Տիգրիս գետերուն փոքրը:

Չեմք կրնար նիւղ կերպով նշանակել թէ Հայ ազգին թիւը սրձափ է այն տեղաբնէնց մէջ՝ յորս կբնակին այժմ, վասն զի սոյոգ արբիւրներ շունինքն ձեռքերնին: Այս կողմանէ դժուարութեան մեծը Տանկասանի մէջ է, ուր կանոնաւոր վիճակագրութիւն չկայ, թեպէտ մինչեւ ցայժմ Հայոց մեծ բազմութիւնը այն տեղը կգտնուի: Մեկ մեծ մասն ևս Կովկասէն անցին և Պարսկաստան և ուրիշ երկիրներ բնակած է:

(Շարսիւրութիւնն յառաջիկայս:)

(1) Այս խօսքին բաւական ներքումն համարուի առ այժմ նոյն ներդիակին անմիջապէս անցնուցածը:

(2) Revue des Deux Mondes, 1852, livrais. 15 Avril, p. 227.

(1) Études sur le commerce au moyen âge, p. 112.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՅՈՑ

ԱՆՅԵԼՈՑ Ի ՍԿՉԲԱՆԷ 1859 ՏԱՐԻՈՅՍ ՄԻՆՉԵՒ ՅԱՅՍՕՐ.

Ա. ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒՐՔ.

Խաղաղան խնդիրը այս միջոցիս եւրոպական քաղաքականութեան բոլոր ուրիշ խնդիրները գրեթէ մոռացուցանող համար այս մեր ընդհանուր տեսութեան մէջ այն խնդիրը անլի մանրամասն կերպով բացատրենք, եւ յետոյ համառօտիս աչքէ անցրենք այն քանի մը երեսնի անցքերը՝ որ նոյն ժամանակները ամեն խօսակցութեանց նիւթ եղած էին:

Փարիզու մէջ եղած դեսպանական ժողովով 1856-ին վերջացաւ Երիմու պատերազմը. այն ժողովոյն մէջ խօսուած էր նաեւ Խաղիոյ վիճակին վերայ, եւ ամենքն ալ վախ մը ցուցուցեր էին թէ մի գուցէ այն երկրին անհանդարտութեանը պատճառաւ Եւրոպիոյ հանգստութիւնը նորէն վրդովի: Այն դիւանագետ (!) ժողովականներուն կասկածը աճաւ բոլորովին ճշմարտեցաւ, եւ մինչդեռ մենք այս բանս կզգրենք (2) պատերազմը սկսեր էր Խաղիոյ մէջ եւ օրէ օր սաստկանալու վերայ էր:

Գաղղիոյ եւ Ասորիոյ մէջ բացուելու պատերազմին լուրերը արդէն տարածուած էին անցեալ տարւոյն վերջերրը. բայց այն լուրերը ի սկզբան անհիմն եւ անհաստատ կերեւեալին: Վերջապէս երբ որ Նափոյեան կայսրը Ասորիոյ դեսպանին այս խօսքերս ըսաւ հաղանդի օրը թէ «Կցաւիմ որ մեր ու ձեր տերութեան մէջ եղած բարեկամութիւնը առաջուան պէս տաք չէ, այսու ամենայնիս կը խնդրեմ որ ասեք կայսեր թէ իմ իրեն վերայ ունեցած սէրս ու համարումս անփոփոխ են.» այն խօսքերէն ամեն մարդ հասկըցաւ որ բաները գէշ են, եւ բոլոր Եւրոպա ահի դոզի մէջ ընկաւ. ամեն մարդ եւս սկսաւ բսել թէ Լուի-Նափոյեանի այն խօսքերէն յայտնի կերեւի որ անպատճառ պիտի բացուի պատերազմը: Իսկ երբ որ լսուեցաւ թէ Սարտենիոյ թագաւորը իւր խորհրդարանին բացման ժամանակը ինչ պատերազմական հոգւով խօսեր է իւր ձառք, այնուհետեւ ամենեւին տարակոյս չմնաց այս բանիս, եւ վաճառականաց ժողովարանները մեծ աշխտութեան մէջ ընկան: Վիկտոր Էմանուէլին խօսքերը Խաղիոյ ամեն կողմը լսուեցան իբրև աւետիս մօտաւոր ազատութեան, եւ այն երկրին բնակչացը վերայ այնպիսի ուրախութիւն մը ձգեցին որ բերնով պատմելը կարելի չէ:

Նոյնպէս հասկըցուեցաւ այն ձառք նաեւ Գաղղիոյ մէջ, ուր Գաղղիոյ կառավարութիւնը արդէն գիտեր, կրենք, ձա-

ռին իմաստը, եւ նոյն ժամայն Փարիզու սակարանին (!) մէջ սակարկութեան ընթացքը վար ընկաւ:

Խաղաղացոց այն չափազանց ուրախութենէն Գաղղիոյ կայսրը շփոթեցաւ. շուտ մը սկսաւ մեկնութիւն տալ իւր ըսածին ու իւր զաշնակցին խօսքերուն՝ պաշտօնական եւ կէս պաշտօնական օրագիրներու մէջ: Բայց անով հասարակաց կարծիքը բոլորովին չհանգարտեցաւ. Գաղղիոյ կառավարութիւնը դարձեալ կշտնար հաւատացնել թէ ինքը խաղաղութիւնը պահպանել կուզէ. սակայն սակարանն ու հասարակաց կարծիքը փետրուար ամսոյն մէջ անլի եւս խռովեցան քան թէ յունուարի մէջ՝ երբոր տեսան մեկ կողմանէ Գաղղիոյ եւ Սարտենիոյ, եւ միւս կողմանէ Ասորիոյ անազին պատրաստութիւնները: Սարտենիոյ թագաւորին կրօնիւտէ դուստրը ամուսնացաւ այն միջոցին Նափոյեան կայսեր հօրեղբորդուոյն՝ Նափոյեան իշխանին հետ. անով հարկաւ եւս առաւել հաստատուեցան պատերազմի ձայները, ու Գաղղիոյ եւ Փիւմոնթի բարեկամութիւնը անլի աչքի զարկաւ: Անկեց վերջը Ասորիոյ եւ Սարտենիոյ դրսի տերութիւններէն փոխ ստակ ուզելը բնական կերպով կարծիք տուին թէ այն տերութիւնները փող եւս կզատարաստեն պատերազմի համար: Այս եւս յայտնի է որ Ասորիոյ փոխառութիւնը այնպիսի ծանր ծանր ճամբաներով եղաւ որ Եւրոպիոյ փոքրիկ թագաւորութիւններն անգամ նմանը չէին ընել: Հարիւր լիւրայ ստերլինի փոխանակագիրները 80-ի տեղ կը տրուէին՝ չորս ամսէն վճարելու պայմանաւ. եւ ով որ ժամանակէն առաջ կառուուր փոխանակագիրը, կհատուցաներ միայն 75 լիւրայ, այնպէս որ այս հաշուով փոխանակ 6 միլիոն լիւրայի Ասորիան իրօք չորս միլիոն միայն կարող էր ստանալ հարիւրին հինգ շահով: Եւ սակայն այսպիսի պայմաններով եւս Ասորիոյ փոխառութիւնը չյաջողեցաւ, եւ փոխանակագրերը առնող չզգանուեցաւ: Պատերազմի պատրաստութիւնները առաջ զնացին յունուար եւ փետրուար ամիսներուն մէջ, թեւ տերութիւնները առ հասարակ կաշխատէին հաւատացրնել թէ իւրեանց միտքը խաղաղութիւնը չարել է: Մինչդեռ գործերը այս վիճակիս մէջ էին, Անգլիան առաջին փորձն ըրաւ որ դիւանագիտական ճանապարհաւ վերջանայ խնդիրը: Փետրուար ամսոյն վերջերը Անգլիան յուզարկեց ի Վեննա Լորտ Գուլի՝ իւր Փարիզ նստող դեսպանը, որ Գաղղիոյ կառավարութեանը խաղաղան խնդրոյն վերայ ունեցած կարծիքին ու դիտաւորութեանը լաւ տեղեկութիւն ունէր, եւ Գաղղիան եւս իւր

(1) Գո. diplomate.

(2) Մայիսի սկիզբները:

(!) Գո. bourse, ու. ճորքա.

հանութիւնը յայտնած էր անոր դեսպանութեանը վերայ: Լորտ Գնուի Վեննա հասնելուն պէս առաջարկեց Աստրիոյ՝ Անգղիոյ բարեկամութիւնը եւ միջնորդութիւնը, որ Գաղղիան եւ Աստրիան իրարու խօսք հասկընան ու պատերազմէ ետ կենան: Բայց ինչպէս կերեւի, Լորտ Գնուիի դեսպանութիւնը բանի չհկաւ. վասն զի ինքը դառնալէն վերջը, մարտի 16-ին, իմացաւ նա թէ Ռուսաց տէրութիւնը միտք ունի առաջարկել Եւրոպիոյ նինգ զլիսաւոր տէրութեանց որ ժողով մը ընեն, եւ անոր մէջ քննեն եւ վճռեն նոր ծագած խնդիրները: Միանգամայն Ռուսաց տէրութիւնը Անգղիոյ եւ Բրուսիոյ համաձայնութեամբը պաշտօնական կերպով առաջարկեց որ ժողով մը ըլլայ չեզոք երկրի մը մէջ: Առաջին կարգի տէրութիւնները ամենքն ալ, բաց յԱստրիոյ, սիրով ընդունեցան այն առաջարկութիւնը. իսկ Աստրիան մարտ ամսոյն վերջերը յայտնեց թէ ինքը այն ատենը Եւրոպական տէրութեանց ժողովին կրողոս իտալական խնդրոյն որոշումը՝ երբոր խորհրդոյն նիմն ըլլայ այն պայմանագրութիւնը որ նոյեմբերի 15-ին 1818-ին Աքուիսկրանա (Էս-լա-Շափել) քաղաքին մէջ գրուած էր, յորում բոլորովին հաստատուած են այն սկզբունքներն որ 1815-ին Վեննայի դաշնադրութեան մէջ գրուած էին: Բաց յայտնակ, Աստրիան այս եւս յայտնեց թէ Սարտենիան այն ատեն միայն կարող է նրափրօւի ժողովոյն մասնակից լինելու՝ երբոր խօսքը իրեն վրայ գայ, հաւասար Նեպոլոյ, Քոսթանայի, Փարմայի եւ Մոտենայի իշխանութեանց, ինչպէս որ Աքուիսկրանայի դաշնակցութեան մէջ որոշուած է. եւ ոչ թէ իբրեւ երեսփոխան բոլոր Իտալիոյ պիտի մտնէ այն ժողովը: Ապա թէ ոչ, Աստրիա ինք զինքը ազատ կհամարի ժողովոյն մասնակից լինելու համար ըրած խոստումներէն: Կերեւի թէ Աստրիոյ այս առաջարկութեամբը զլիսաւոր տէրութիւնք զրեթէ համաձայներ կին ժողովոյն զբաղանայը նախապատրաստական ցուցակը կազմելու, եւ ժողովոյն բացման օր նշանակեցին ապրիլի 30-ը: Յետոյ լրագիրները իմացուցին թէ զլիսաւոր տէրութիւնք պահանջեր են Աստրիայէն եւ Փիեմոնթէն որ նոքա տասնական մղոն հեռացընեն սահմաններէն իրենց զօրքը մինչեւ որ ժողովը սկսի եւ վերջանայ, եւ թէ Աստրիան այս բանիս չհաւանեցաւ. եւ իւր կողմանէ կպահանջէր որ Փիեմոնթը գէնքերը վար դէ:

Մինչդեռ ժողով կոչելու վերայ այսպիսի խօսքեր կլինէին, Անգղիան չորս զլիսաւոր տէրութեանց նետազայ առաջարկութիւններն ըրաւ. ա) երկու կողմէն եւս յառաջագոյն գէնքերը վար դնեն. բ) այս զօրժողութեան՝ այսինքն գէնքերը վար դնելու համար՝ առանձին զինուորական կամ քաղաքական յանձնարարական ժողով սահմանուի, որ վից անգամ կամ ատենակալ ունենայ՝ նինգ զլիսաւոր տէրութեանց եւ Սարտենիոյ կողմէն. գ) ժողովը այն ժամանակ ժողովուի եւ զօրժի ձեռք զարնէ՝ երբոր յանձնարարական ժողովը ձեւանայ եւ անոր ատենակալներն սկսին իրենց զօրժը. դ) իտալական տէրութեանց երեսփոխանները՝ ժողովէն նրափրօւին նինգ զլիսաւոր տէրութեանց երեսփոխաններուն հետ: Ի միասին Գաղղիան, Ռուսիան եւ Բրուսիան՝ Անգղիոյ այս ըրած առաջարկութիւններն ընդունեցան, բայց Աստրիան յանձն չառաւ: Ռուսի Լ. Նափոլեոն նրամայեց որ քանի մը խօսքք զօրաց հաւաքութիւն Փիեմոնթին սահմանազուտիլը:

Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ առաջարկութեամբը ապրիլի 20-ին Փիեմոնթը յանձն առաւ գէնքերը վար դնել, իսկ Աստրիոյ տէրութիւնը իւր կողմանէ նարկ համարեցաւ Սարտենիոյ բազաւորէն այս վախճանական պահանջումնքս ընել որ իւր զօրքը արձակէ, նոյնպէս եւս իրեն ծառայութեանը մէջ ինք

նակած մտած իտալական զինուորները՝ որ Փիեմոնթին պատերազմի պատրաստուիլ սկսած ժամանակէն Իտալիոյ ամեն կողմէն եւ ուրիշ այլեւայլ երկիրներէ մնծ բազմութեամբ եկել էին իւր քովը: Այս լուրը Քուրին բերողն եղաւ Աստրիոյ կինուայ սպարապետին համնարզը, որում նրամայուած էր յայտնել թէ ինքը երեք օր միայն կսպասէ պատասխանին, եւ եթէ այն պատասխանը բոլորովին համաձայն չլինի իւր տէրութեան կամացը, բացասական պատասխանի տեղ պիտի առնու: Փիեմոնթի տէրութիւնը Աստրիոյ պահանջումներին պատասխանեց թէ գէնքը վար դնելու պայմանը արդէն ինքը յանձն առած է՝ չորս զլիսաւոր տէրութեանց առաջարկութեամբը, եւ թէ այն խնդրոյն վերայ ուրիշ նոր բան չունի ասելու:

Այնուհետեւ Աստրիացիք իւրեանց զօրքը յառաջ տարին դեպ ի Փիեմոնթ, եւ ապրիլի 14/26-ին սահմանէն անդին անցան. նոյն օրը Գաղղիացիք եւս 20 հազար զօրք ձենովա մտան:

Անգղիոյ կառավարութիւնը երբոր հեռագրական լրով իմացաւ Աստրիոյ վերջին պահանջումնքը, անոր դեմ բողոք զրեց Վեննա, եւ Անգղիոյ առաջին ոստիկանը Լորտ Տերպի յայտնեց որ եթէ պատերազմ բացուի, Անգղիան սաստիկ չեզոքութիւն պիտի պահէ զինուորեալ:

Բրուսիան ապրիլի 10/22-ին Գերմանական դաշնակցութեան բոլոր կառավարութեանցը շրջաբերական գիր մը յուղարկեց, որով Աստրիոյ պահանջումնքը կպարտաւեր, անկէ ծագելի նետեանաց պատասխանատուութիւնը իւր վրայէն մեկրի կծգեր, իւր ազատութիւնը կպահեր, շատերուն վճիռները չէր ուզեր ընդունիլ եւ պատերազմին մէջ խառնուիլ: Փոքր ժամանակէն Աստրիոյ կայսեր յայտարարութիւնները նրատարակեցան լրագրաց մէջ, որով կիմացընէր թէ Սարտենիոյ հետ պատերազմ ունի. նոյնպէս եւ Լուի-Նափոլեոնին առ Գաղղիացիս բսած խօսքերը: Կայսրը այն ձեռքին մէջ կրսեր թէ Աստրիան Փիեմոնթի վերայ յարձակելովը՝ Գաղղիոյ դեմ պատերազմ նրատարակեց. Գաղղիան նորանոր տեղերու տիրելու միտք չունի. օտար տէրութեանց իրաւունքները կյարգէ. սակայն չլինար այն ազգութեան կարեկից չլլալ՝ որ օտար ազգաց բռնութեան տակ կտանջուին:

Աստրիոյ քաղաքականութեանը այնպէս ձեռք կուտայ որ մինչեւ Ապրիան լեռները ինքը տիրապետէ, բայց Գաղղիան կուգէ որ Իտալիան ազատ լինի մինչեւ Արիական ծովը: Լուի-Նափոլեոն կյայտնէր թէ ինքը անձամբ բանակին զլուխը պիտի անցնի, իսկ զկայսրունին եւ իւր որդին զօրաց քաջութեանը եւ ազգին հայրենասիրութեանը կը յանձնէ: Կլուսամ, կըսէր, որ Աստուած կօրնէ իմ ջանասիրութիւնս, որովհետեւ Գաղղիոյ պաշտպանած զօրժը սրբազան զօրժ է, արդարութեան, հայրենասիրութեան եւ ազատասիրութեան վերայ նիմնուած:

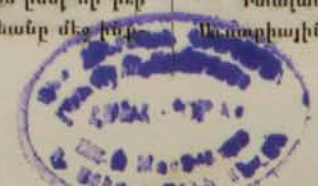
Այս կերպով անա պատերազմը նրատարակուեցաւ. Աստրիացիք անցան Քիլիմոյ եւ Փոյ գետերէն, որով Լոմպարտիան Սարտենիայէն կբամնուի:

Գաղղիացիք Ապրիան լեռներէն անցան, եւ հետ զնետէ ծովով Իտալիա գնացին, բոլոր Իտալիան աչկկոծութեան մէջ էր, եւ անոր դաշտերը արեամբ սկսեր էին ներկուիլ:

Պատերազմին ընթացքին վերայ մեք առաջիկայ բիւրոն մէջ կխօսիմք. իսկ այժմ տեսնեմք թէ ինչ էր այն պատերազմին զլիսաւոր պատճառը, Իտալիան ինչ բանի կցանկար, եւ ինչ պատճառաւ Գաղղիան պատերազմին մէջ մտաւ:

Իտալական պատերազմին խնդիրը նոր խնդիր չէ, Աստրիային Լոմպարտիոյ եւ Վեննական լահանգներուն

48-28 P 5

մէջ բռնած կառավարութեան կերպը, եւ Իտալիոյ մնացեալ տերութեանց վերայ բրած պահանջմունքները, սոքա են անա զլիաւոր պատճառները Իտալացոց ատելութեանը Աւստրիոյ դէմ, որով 1848-ին, եւ քանի մը անգամ անկէ առաջ՝ խեղճ Իտալիան ծայրէ ի ծայր տակն ու վրայ եղած է: Միայն Մարտնիկան 1848-էն վերջը սահմանադրական կառավարութիւն հաստատելովը ազատ մնաց Աւստրիոյ ազդեցութենէն, եւ այն ժամանակէն Աւստրիոյ դէմ միշտ բշտամութիւն կցուցրներ եւ պատերազմի կարտրաստուէր: Ասով Մարտնիկան զրիբ բոլոր իտալացի ազգասիրաց սիրտը զբանց, բաց ի Քաթինիի հետեւողներէն, որոց միտքը այս է որ Իտալիոյ ամեն կողմը ազատ հասարակագիտութիւններ հաստատեն:

Իտալական խնդրոյն իսկութիւնը, Իտալացոց Աւստրիոյ դէմ ունեցած բոլոր զանգատները եւ Աւստրիոյ այլեւայլ պահանջմունքները պարզ եւ յստակ կերպով պատմուած են Մարտնիկոյ առաջին օտովկան Քաթինո կոմսին այն նամակին մէջ որ զրիբ է Մարտնիկոյ կողմէն Լոնտոն կնցող զեպականին, որպէս զի Անգլիոյ կառավարութեան իմացրէ: Այն նամակը պատասխան եւ միանգամայն ներքումն է Աւստրիոյ արտաքին գործոց օտովկան Պուօլ կոմսին նամակին, յորում Աւստրիոյ տերութեան Մարտնիկային դէմ ունեցած զանգատները դրուած էին:

Քաթինո կոմսը յայտնի կցուցանէ որ Աւստրիային պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելը շատ աւելի առաջ է քան թէ Փիեմոնթի: Վիկտոր Էմմանուէլ բազաւորը յունուար ամսոյն 10-ին խօսեցաւ իւր ճառը, իսկ Աւստրիան անկէ 7 օր առաջ իւր Իտալական բանակը ամբողջ մեծ զնդով մը զօրացուց: Մարտնիկան փոխ ստակ առնելու միտքը Աւստրիայէն ետքը ունեցաւ. վերջապէս Փիեմոնթ իւր բաժնին զօրքը այն ժամանակը միայն պատերազմի կանչեց՝ երբոր Աւստրիան արդէն բոլոր իւր Իտալական զօրքը ոտքի վերայ հաներ էր: Յետոյ Քաթինո կոմսը այսպէս կրտէ. «Պուօլ կոմսը 1848-ին վերջը եղած անցքերը իւր մտացը համեմատ կերպով մը դատելով կրտէ՝ որ երէ Իտալիան աշկոծութեան մէջ է, երէ Իտալացիք օժգոն են, երէ նոցա կառավարողները իրենց նպատակաց օրինաւոր պահանջմունքները չկրցան կատարել, ասոր պատճառը այն խռովասեր նոզին է, որ Մարտնիկոյ մէջ տիրապետած ազատութեան սիրովը Իտալիոյ մէջ քանի զեացեր զօրացեր է. եւ նոյն իսկ Պուօլ կոմսին խօսքերովն բանն. «Այն երկրին մէջ հաստատուած կարգադրութիւնները շատ զարմանալի են այն տեղը՝ ուր անոնք ծաղկած ու հասունցած են հարիւրաւոր տարիներով առաջ. իսկ Իտալացոց ոչ ոքոյն, ոչ աւանդութեանցը եւ ոչ կենցաղավարութեանը ոչ երբեք կարմարին:»

«Այս կերպով Պուօլ կոմսը կիմացրէ թէ Իտալիոյ վտանգաւոր վիճակը լաւցրնելու համար զլիաւոր դարմանն է՝ նամաձայնութեամբ եւրոպական տերութեանց ստիպել Մարտնիկան որ իւր սահմանադրութիւնը փոխէ, այսինքն վերցրնել անոր ազատութիւնը. այն ժամանակ Լոմպարտիան, Վենետիկը եւ Իտալիոյ միւս բազաւորութիւնները բոլորովին կկազաղին:

«Մենք եւս ստոյգ կերպով կհանչենաք թէ Աւստրիոյ օտովկանին այս վերջի մտածութիւնը շատ կողմանէ ճշմարիտ է. բայց չենք ընդունիր նորա եզրակացութիւնը. ընդ հակառակն համոզուած ենք որ Փիեմոնթի ազատական կարգադրութեանց փոփոխումը ոչ միայն չկրնար խաղաղացրնել Իտալացիները, այլ եւ ոչ զանոնք յուսահատութենէ հանել, որով աւելի շուտով տակն ու վրայ պիտի ըլլան: Աւստրիան հարկաւ սաստիկ պիտի կտողի՝ քանի որ

կտեսնէ թէ սրբափ հակառակ են մեկմեկու իւր լծոյն տակն կողոզ նահանգները եւ Փիեմոնթը: Մարտնիկոյ օրինակը, Պուօլ կոմսին խօսքերուն հակառակ, կցուցրնէ թէ Իտալացիք յարմար են ազատական եւ յառաջագիւմ կառավարութեան ունենալու. եւ աւելի ատելի կրնէ այն կառավարութեան կերպը՝ որոյ նիմն է նորանոր օրէնքներ, մարմնաւոր պատիժներ, ծանր ծանր տուրքեր, ժողովրդեան նոզին հանող դրամական պահանջմունքներ, եկեղեցականաց օգտին համար տերութեան եւ ազգին սրբազան իրաւունքներն անգամ ոտքի տակ առնուլ: Մենք ալ զիտենք որ Փիեմոնթի ազատութիւնը Աւստրիոյ համար վտանգ եւ սպառնալիք է. այս վտանգէն ազատելու համար երկու ննարք կայ. կամ Փիեմոնթին ազատական օրէնքները վերցրնել, կամ իրեն երկիրը սպականութենէ պահելու համար՝ բոլոր Իտալիոյ վերայ տարածել իւր իշխանութիւնը եւ պահպանել ուրիշ բազաւորութիւնները՝ որ իւրեանց սեպհական զօրութեամբը չեն կրնար ազգային պահանջմունքները սանձել: Աւստրիան երկրորդ ննարքը ընտրեց, բայց այս մտքով որ յետոյ պետէս ճանապարհներով առաջին ննարքն եւս ձեռք բերէ: Մինչեւ ցայժմ Աւստրիան կրցաւ Փարմայի, Մոտենայի եւ Թուրքանայի իշխանութեանց նետ առանձին դաշնադրութիւններով եւ Թումանայի մէջ միշտ զօրք պահելով եւ քանի մի ամբողջներ շինելով՝ բովանդակ միջին Իտալիոյ տիրապետել, եւ Մարտնիկոյ չորս կողմը երկար զօտի մը կապել: Աւստրիոյ այսպիսի գործողութեանը դէմ, որ Վենետիկ զաշնադրութեան ամենեւին համեմատ չէ, Մարտնիկան քանի տարի է որ կրողոքէ՝ օգնութիւն եւ զօրակցութիւն խնդրելով այն առաջին կարգի տերութիւններէն որ Վենետիկ զաշնադրութեանը ձեռք դրած են:

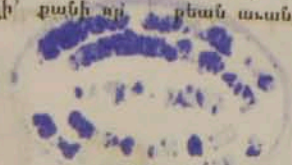
«Թող այս բաները կարգի մէջ դրուին. բող Աւստրիան իրեն Իտալիոյ մէջ բրած տիրապետութեանը չափ ու սահման ճանչնայ զաշնադրութեանց միտքը. բող պատերազմի պատրաստուելէն ետ կենայ. այն ատենը Մարտնիկան Թիւրինոյ գետին (այսինքն Աւստրիոյ Իտալական երկրին) բնակչաց աղետալի վիճակին վերայ ողբալով, բոլոր իւր ջանքը ասոր կղարձրնէ, ինչպէս որ շատ անգամ Անգղիան այս խորհուրդը տուած է իրեն, որ միայն խաղաղական կերպով իւր կուսակիցները շատցրնելու աշխատի, ու եւրոպայի հասարակաց կարծեացը մէջ Իտալական խնդրոյն լուծումը պայմաւ կերպով պատրաստէ:»

Անգլիոյ օրագիրներուն մեկը իրաւամբ կրտէ թէ «Մարտնիկոյ օտովկանին այս նամակը անժխտելի փաստերով եւ անխռով նոզով կներքէ Պուօլ կոմսին բոլոր անհիմն եւ զրգարտական զանգատները:»

Տարակոյս չկայ որ Մարտնիկոյ քաղաքականութեանը նիմն է ազգասիրական նոզին՝ որով Իտալիոյ ազատութեանը սրտանց կիմափաքի. թեպէտ այս եւս տարակոյս չը վերցրնել թէ կուզէ որ օտարազգի լուծէն ազատուին Իտալիոյ ճիւղափային նահանգները ու իրեն տերութեանը նետ միանան, եւ այնպէս եւրոպայի առաջնակարգ տերութիւններուն կարգը անցնի, ինչպէս որ Մարտնիկոյ այժմուս քաղաքորին ազգատոմը ամեն ժամանակ այս բանիս աշխատած է:

Ըսածներէս յայտնի կերեւի Իտալիոյ միտքը. յայտնի է նոյնպէս թէ ինչո՞ւ համար Մարտնիկան յօժարութեամբ պատերազմ բացաւ, եւ ամենայն իտալացոց հանոյական գործ մըն էր բրածը:

Բայց ինչ էր պատճառն որ Գաղղիան այս պատերազմիս մէջ խառնուեցաւ եւ Աւստրիոյ նետ արբուեցաւ. կերեւի թէ ասոր զլիաւոր պատճառն էր հափոզեռնան քաղաքականութեան աւանդութիւնները: Պատերազմը եւ պատերազմական

փառքը ուրիշ ամեն բանե աւելի յարմար են Գաղղիացոց միտքը զբաղեցնելու :

Եւ այսպէս, որովհետեւ Խրիմու պատերազմէն վերջը՝ Գաղղիացոց միտքը ներքին քաղաքական խնդիրներու զբաղած էր, նարկ էր այն անախորժ խնդիրներէն անոնց միտքը դարձնել՝ որ Նափոլէոնի կառավարութեան կերպին համեմատ չէին : Լուի-Նափոլէոն լաւ գիտէր որ Խաւիոյ խեղճ վիճակին վերայ բոլոր Եւրոպան կցաւի, մանաւանդ Գաղղիան եւ Անգղիան . ուստի եւ այն խնդիրը շատ ճարտարութեամբ իւր օգտին գործածեց, դաշնադրութիւն ըրաւ Սարոնիոյ նեո որ այժմեան ժամանակ առանց նորա օգնութեանը Աստրիոյ նեո պատերազմելու չէր համարձակեր, եւ ինքը զինքը անուանեց պաշտպան Խաւալական ազգայնութեան, առաջուց գուշակելով թէ ընկճեալ ազգի մը ազատութեան համար հրատարակած պատերազմովը ժողովրդին առջեւը մասնաւոր փառք մը կուեննայ, եւ Խաւալացի ազգասիրաց սիրտը կորսայ, եւ միանգամայն Գաղղիոյ ներքին քաղաքական խնդիրները կցրուին ու կը վերնան :

Լուի-Նափոլէոն Աստրիոյ դեմ պատերազմ հրատարակեց առանց փոյր ընելու որ արեւմտեան Եւրոպիոյ գրեթէ բոլոր տերութիւնները այն պատերազմին վերայ ծուռ աչքով կնային : Անգղիոյ մէջ, որոյ կարծիքը եւրոպական քաղաքականութեան վերայ մեծ ոյժ ունի, թէ տերութիւնը եւ թէ ժողովուրդը այն պատերազմին նակատակ էին, թեպետեւ Անգղիացիք ամեն ժամանակ Խաւիոյ ազատութեանը սքրտանց փափաք ցուցուցին : Բայց Անգղիան չուզեր որ Խաւիոյ մէջ Աստրիոյ տիրապետութեան տեղը Գաղղիոյ տիրապետութիւնը բռնէ : Բրուսիան եւ Գերմանիան նոյնպէս ծուռ աչքով կնային պատերազմին վերայ, վախնալով որ մի գուցէ Գաղղիացիք Խաւիոյ վերայ յարձակելէն ետքը՝ Հոննոսին վերայ պատերազմ բացուի եւ Գաղղիոյ սահմանները Գերմանիոյ մէկ մասին վրան ալ տարածուին : Ասոր համար ամեն արեւմտեան Եւրոպիոյ տերութիւնք երկիւղ ունեին թէ մի գուցէ այս պատերազմը ընդհանուր Եւրոպական պատերազմ դառնայ, որով ամենայն բազաւորութիւնք եւս ստակալի վնասներ կրնային կրել : Վերջի տեղեկութեանց նաչելով, Անգղիոյ օրագիրներէն մէկը կրէր որ իբր թէ Ռուսիոյ եւ Գաղղիոյ մէջ դաշնակցութիւն մը եղած է . բայց արտաքին գործոց ոստիկանարանին պաշտօնական լրագրին մէջ (!) ապրիլի 21-ին այս խօսքերս տարած էին . « Մեզ յանձնուած է յայտնել նաստատ կերպով թէ Ռուսիոյ եւ իր եւ իցե եւրոպական տերութեան մէջ ամենեւին պայմանադրութիւն մը չկայ՝ ոչ պահպանողական եւ ոչ վնասողական դաշնադրութիւն : Այսպիսի ժամանակ որ եւրոպական մեծամեծ պատերազմական ցամաքային եւ ծովային պատրաստութիւններ կրնէ՝ ինքնակալ կայսրը պետք է որ նախազգուշութիւններ ընէր : Կայսեր քաղաքականութիւնը այժմեան հանգամանաց մէջ բացարձակ ազատութիւն գործոյ կպանէ, եւ միայն իւր բազին եւ տերութեան շահուն օգտակար եղած կողմը կրնէ : »

Անա այսպիսի դիպուածներով առաջ գնաց Խաւալական պատերազմին խնդիրը մինչեւ ցայսօր (մինչեւ մայիսի 28-ը) : Գարնանային գործողութիւնները նարկաւ մեզի նիւր պիտի տան այս խնդրոյն նետեանացը վրայ գրելու յաջորդ թերթերուն մէջ :

Տարւոյս սկիզբին Եւրոպայի ուրիշ կողմերը պատահած գործողութեանց մէջ զլխաւորները տքա են . Մոլտաւիոյ եւ

Վլաչիոյ անցքը, եւ Սերվիոյ մէջ եղած յեղափոխութիւնը . վասն զի թեւ անոնք փոքրիկ երկիրներ են Օսմանեան տերութեան նարկատու, այլ որովհետեւ կերեւի թէ նոր քաղաքական կեանք մը պիտի ունենան, այս պատճառաւ այն փոքրիկ ազգերը՝ Եւրոպացոց մասադրութիւնը կրցան իրենց վրայ դարձնել :

Փարիզու անցեալ տարուան ժողովոյն օգոստոսի 19-ին ըրած որոշմանը համեմատ, Մոլտաւացոց եւ Վլաչներուն կանոնաւոր սահմանադրութիւն մը տրուեցաւ, որով Գաւուրեան իշխանութիւնները այժմ Միացեալ իշխանութիւնք կկոչուին : Բայց սոցա միութիւնը զլխաւորապէս անոր վրայ է որ իրաւունք ունին մէկ կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատելու, որոյ տեղը Ֆոքշան քաղաքին մէջ պիտի ըլլայ, որ երկու իշխանութեանց սահմաններու մէջտեղը կընկնի, եւ այն կառավարութիւնը երկու իշխանութեանց զործնը պիտի քննէ եւ օրենսդրական խնդիրները պիտի լուծէ . այն կառավարութիւնը պիտի ունենայ 16 անդամ՝ երկու կողմէն հասասար բոլով ընտրուած : Այն կեդրոնական կառավարութեան զատ՝ երկու իշխանութեանց համար մէկ հասարակաց վերին դատաստան հաստատուած է, որոյ տեղը նոյն Ֆոքշանն է : Բայց այս միութեան երկու զլխաւոր յօդուածներէն զատ, իւրաքանչիւր իշխանութիւն, ըստ սահմանադրութեան, իւր համար առանձին տնտեսական եւ օրենսդրական իշխանութիւն ունի, որոյ զլուխն է Հօսիոտարը կամ իշխանը, եւ ընտրողական խորհրդարանը կամ ազգային օրենսդրական ժողովը :

Երբոր խորհրդարանները ձեւացան, անոնց առաջին զործն եղաւ իշխանի ընտրութիւնը : Մոլտաւիոյ պատգամաւորներն առաջ ժողովեցան եւ հօսիոտար ընտրեցին Աղեքսանդր Քուցա անունով գնդապետը, որ երկու իշխանութեանց միութեանը փափաքողներէն մէկն էր : Տաճկաստան եւ Աստրիա այս ընտրութեանը չհասնեցան . բայց Քուցա զընդապետը ըստ զօրութեան ազգային ընտրութեան՝ Մոլտաւիոյ կառավարութիւնը ձեռք առաւ, եւ իւր անունը զրաւ Խլխան Աղեքսանդր Քովնանէն Ա . շատ կային այն իշխանական արտոնի ետեւ ընկնողներ, այլ պատգամաւորները ժողովին առաջին օրը, այսինքն փետրուարի 5-ին, միաբերան նոյն Մոլտաւիոյ իշխանը Աղեքսանդր Քուցան Վլաչի իշխան ընտրեցին : Եւ այսպէս Գաւուրեան իշխանութեանց միութիւնը իբրք կատարուեցաւ : Բայց որովհետեւ այս դիպուածը օգոստոսի 19-ին 1858-ին եղած խորհրդին մէջ գուշակուած չէր, ուստի խնդիր ծագեցաւ թէ օրինաւոր է արդեօք այն ընտրութիւնը թէ ոչ : Աստրիան եւ Օսմանեան կառավարութիւնը չուզեցին այնպէս ճանչնալ . իսկ Ռուսաստան, ինչպէս նաեւ Գաղղիան եւ Անգղիան, որ միշտ իշխանութեանցը միաւորութեանը կցանկային, իրենց պաշտօնական եւ հասարակ օրագիրներուն մէջ առ հասարակ Քուցային իշխան ընտրուիլը ամենեւին նակատակ չտեսան վերոյիշեալ խորհրդի իմաստին, այլ մանաւանդ անոր նուազոյն համաձայն :

Օսմանեան տերութեան կամեցողութեամբը այն խնդիրը կրկին անգամ տերութեանց ժողովոյն քննողութեանը տակ ընկաւ ի Փարիզ : Ժողովոյն վճիռը, օրպէս եւ կերեւի, Գաւուրեան իշխանութեանց փափաքին յարմար եղաւ . Տաճկաստան ու Աստրիան նարկազրեցան միւս տերութեանց նեո համաձայնիլ եւ Աղեքսանդր Քուցային երկու իշխանութեանց վրայ զլուխ ընտրուիլը հաստատուեցաւ : Օրագիրներուն խօսքերէն յայտնի եղաւ թէ ժողովոյն անդամներուն մեծ մասին միտքը այս էր որ իբրք օրինաւոր ճանչցուի Քուցային ընտրութիւնը . միայն Տաճկաց զեւ-

(!) Journal de St.-Petersbourg.

պանը Պ. Մուսուրուս՝ Աստրիոյ ղեկավանին հետ մեկտեղ յայտնեց թէ այն բոյստուրքիւնը ազգային Քուցա իշխանին ժառանգացը համար ամենեւին ոչմ պիտի չունենայ :

Անցեալ տարուան ղեկտեմբեր ամսոյն մէջ Սերվիացոց, այսինքն Սերֆերուսն ազգային ժողովը (սքուփշինա) հրատարակեց թէ իրենց իշխանը Աղեքսանդր Քարա-Կեօրկնմիջ արուսէն ձգուած է եւ նորէն նորա տեղը դրուած է 82 տարեկան ձերուսին Միւշ Օպրենովիչ, որ քսան տարիէ ի վեր արքայութեամբ էր, եւ Վլաճազ երկիրը իւր կալուածին մէջ քաշուած կկենար : Սերվիոյ կառավարութիւնը, որպէս եւ Գանուբեան իշխանութիւնը, Օսմանեան Գրանը հպատակ կհամարուի, բայց առանձին ազգային նկարագիր մը ունի հին ատենէն մնացած : Նոցա կառավարութիւնը հին ատեն, որպէս եւ այժմ, ձերակուտին, ազգային պատգամաւորներուն եւ ազգային ժողովով ընտրուած իշխանի մը ձեռքն էր : Միայն 1817-ին Միւշ Օպրենովիչին իշխան ընտրուելու ժամանակը՝ ազգը անոր իւր վերայ ունեցած արդեանցը համար առաջարկեց տալ ժառանգական իշխանութիւն : այն վճիռը 1827-ին միւս ազգային ժողովովը հաստատեց : Սերվիոյ մէջ ազնուականք կամ վերին դաս մարդկան ըստածները չկան : ինքն իսկ իշխանը միշտ ժողովըրդեան մէջէն կընտրուէր, եւ ժողովուրդը կհնազանդէր անոր իրեն ուրիշներէն անլի քաջ եւ կառավարութիւն զիտցող մարդու : Այսպէս ընտրուեցան 1804-ին Գեորգ Սեան կամ Քարա-Կեօրկ՝ այժմեան արուսէն ձգուած Աղեքսանդր իշխանին հայրը, եւ Միւշ Օպրենովիչը : ուստի զարմանք չէ որ ազգային ժողովը իրեն իշխանները ինչպէս հաստատելու՝ նոյնպէս ալ ձգելու իրաւութիւն ունի երբ որ տեսնէ թէ նոցա կառավարութիւնը երկրին օգտակար չէ : զարմանք չէ որ 1858-ին ազգային ժողովը Աղեքսանդր իշխանը արուսէն հրամարեցուց, ու պատգամաւորաց ձեռքով նետագայ բռնողը իրկեց անոր :

«Պարոն, ժողովուրդը բաւական առիթ ունեցաւ տեսնելու որ դուք ոչ յարմարութիւն ունիք եւ ոչ փափաք Սերվիան երջանակացընելու : ուստի ազգը մեր ձեռքովը կը խնդրէ որ իշխանութենէդ հրամարիք, այլ բոյլ կուտայ ձեզ եւ ձեր ընտանեացը մեր երկրին մէջ մնալ, ուր դուք ապահով պիտի լինիք : ժողովուրդը ձեր պատասխանին կպատէ : հրամարեցէք առանց դանդաղանաց, եւ անով կցուցընէք թէ ձեր հայրենիքը կսիրէք :» Աղեքսանդր իշխանը ազգային ժողովոյն այս խօսքին միւս օրը պատասխան խոտացաւ տալ : բայց ղեկտեմբերի 22 եւ 23-ին զիշերը Պելկրատի ամբողջ փախաւ, եւ Օսմանեան բերդակալ զօրաց ապատտանեցաւ : Այն ժամանակ ազգային ժողովը հրատարակեց որ Աղեքսանդր իշխանական կոչմանէն ձրդուած է, եւ միաբերան Միւշը նորա տեղը իշխան ընտրեցին, եւ զինքը հայրենիք կոչելու համար պատգամաւորներ յուղարկեցին :

Ազգային ժողովը միաբանութեամբ որոշեց որ Միւշին իշխան ընտրուիլը Օսմանեան արքային իմացընէ եւ խնդրէ որ ընտրութիւնը հաստատէ : Օսմանեան Գուռը առանց զժառարեան Սերվիացոց վճիռը հաստատեց, եւ ձերուսին Միւշ փետրուար ամսոյն սկիզբները Պելկրատ մտաւ, ուր ժողովուրդը մեծ խնդութեամբ ընդ առաջ կլաւ եւ ընդունեցաւ զինքը, եւ կառավարութիւնը նա ձեռք առաւ : Կրսնի թէ ժողովուրդը ուրախութենէն լացաւ, երբ առաջին անգամ կեղեցիներուն մէջ Սերվիոյ իշխան Միւշին անուրէր յիշեցին : Սերվիացիք Միւշի որդւոյն Միքայէլին վրայ մեծ յոյս ունին, որ արքայութեան ժամանակը Աստրիոյ մէջ կընսցկէր : Առհասարակ կվկայեն թէ Միքայէլ իւր հօրը քաջութիւնն ու խելքը ունենայէն զատ, ունի նաեւ կրթութիւն եւ նոր գաղափարներ, ազնիւ բարք եւ ազգին ինքը զինքը սիրելի ընելու ջանք :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս :)

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԱՐԵԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՅԻՅ 1859 ՏԱՐԻՈՅ.

- Կարնոյ եւ Երզնկայի Առաջնորդ Գրիգորիոս արքեպիսկոպոսը կվկայեն ի Կարին յունվարի 11-ին՝ 44 տարեկան : — Չանազան գեղեցիկ կատարելութեանց տեր անձն մը զրկուեցաւ ազգերնիս այս առաջնորդին մահուամբ :
- Միքայէլ Տարիելեան Լոռու - Մելիքեանց հայկազն զօրավարը ապրիլի 20-ին կհասնի Կոստանդնուպոլիս ի զիմաց տերութեան Ռուսաց, որ ուղեկից ըլլայ նորընտիր Սրբազան Կարաղիկոսին մինչեւ ի Թիֆլիզ եւ յԷջմիածին : — Իւր ազնուական բարուցը, բարձր աստիճանին եւ եռանդուն ազգասիրութեանը արժանատու օր եւ մեծարանք կընդունի ամենեւ ի Կոստանդնուպոլիս :
- Քեղոսիոյ Խալիպեան Ռուսմանարանի շէնքին հիմնարկութեան հանդէսը կկատարուի մայիսի 15-ին : իսկ 19-ին կօրնուի նոյն քաղաքին մէջ բացուած Խալիպեան տպարանը : — Ազգիս այժմու եւ ազգայն յառաջադիմութեանը նոր նոր նշաններ եւ յոյսեր :
- Սրբազան Կարաղիկոսը յունիսի 2-ին Չանազարն կելլէ Կոստանդնուպոլսէն Էջմիածին երբալու, 14-ին կհասնի Թիֆլիզ : յուլիսի 7-ին կմտնէ ի Ս. Էջմիածին : օգոստոսի 15-ին կարաղիկոսական Օծումը կընդունի : — Երկար ժամանակ ի վեր այսպիսի ազգային փառատորութեան հան-

- դեանը չէին տեսած եւ այսպիսի մխիթարութիւններ չէին ունեցած մեր Հայկազուն եղբարքը ի Տանկաստան եւ ի Ռուսաստան միանգամայն :
- Շամախի քաղաքը մեծ գետնաշարժով զրեթ բոլորովին կկործանի մայիսի 24-ին :
- Կարին քաղաքին (Երզնկայի) մեկ մասը սաստիկ գետնաշարժով կկործանի մայիսի 30-ին : այնուհետեւ շարժը ատեն ատեն դարձեալ կըլլայ, մինչեւ որ յուլիսի 5-ին զրեթ բոլոր քաղաքը հիմնայտակ կքանդուի : — Այժմու օսմանեան Հայաստանին գլխաւոր քաղաքն էր՝ 1,400 տարուան՝ մեծն եւ վաճառաշահն Կարին : սա եւս ուրեմն Արտաշատ, Գուին, Վաղարշաւան, Վաղարշակերտ, Երուանդակերտ, Անի, Արմաւիր եւ ուրիշ նոյակապ քաղաքներուն կարգը անցաւ, անոնց պէս բաղուեցաւ անաւոր սասանութեամբ : Բայց մխիթարութիւնք՝ քանի որ գեր ազգը իւր ազգութիւնը վառ եւ կենդանի պահելու փափաքն ու ջանքը ունի : ազգային խոտովութիւններն են զինքը կործանող գետնաշարժերը : տգիտութեան խաւարն է ազգութեան զրեթմանը : ասոնցմէ սարսափինք :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս :)

ՅՈՒՅՄԱԿ ԳՐՈՅ

Ի ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՅ Ի ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԻՍ (*).

ՆԱԽԱԿԻՐԹԱՆՔ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՁՈՒԻ, ՅԵՑԹՆԵԱԿՍ ՔԱՌԱՍՈՒՆ.

— Հայերէն գրոց լեզուն այնպիսի ոճով մը սովորեցրենէլ տղայոց որ առանց քերականական դժուարութիւնները կրելու՝ կարող ըլլան մէկ տարուան մէջ համարձակ հասկընալ պարզ գրաբառ շարադրուած գրքերը, եւ անխալ թարգմանել յաշխարհաբառ, եւս եւ յաշխարհաբառէ ի գրաբառ, ուղղագիր ըլլալ, եւ քաջավարժ առօրեանութեամբ կարդալ. այս է գրքուկիս նպատակը, որում հասնիլը շատ դիւրին ըլլալուն կվկայէ նաեւ մէկ տարուան փորձն որ ըրինք Խալիպեան Ուսումնարանին մէջ: — Գինն է 60 քոփ. որ է ֆրանք 2: 50.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԸՆԳՆՆԵՐԱԿԱՆ, ի պէտս դպրոցաց, թարգմանեալ ի ռուս բնագրէն Պէռթէի.

— Այս գրքին գլխաւոր կատարելութիւնն է պարզութիւն, եւ հարկաւոր պատմական գիտելեաց ամփոփ եւ ամբողջ տեղեկութիւն. միանգամայն ակործելի գրուցուածք մը եւ բնական խորհրդածութիւնք՝ պատանեաց հասկացողութեանը համեմատ:

Առ այժմ Հին ազգաց Պատմութիւնը տպագրուած է, եւ զատ կվաճառի. գինն է 50 քոփ. որ է ֆր. 2:

ԹՈՒՄԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՄԲԲ. ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ, տիպ երկրորդ, սրբագրեալ ի հեղինակէն եւ ձօնացուցեալ.

— Գաղղիոյ նոր եւ ընտիր չափագիտաց գրքերուն նայելով շարադրուած է այս պարզախօս Թուաբանութիւնը, որ ազգային ուսումնարանաց համար շատ հարկաւոր ձանչցուած է եւ ի փորձոյ. գինն է 1 րուպլի արծաթ. որ է ֆրանք 4:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ գինն է 25 քոփ. արծ. որ է ֆրանք 1:

(*) Այս գրքեր կարելի է գնել ամսագրոյս գործակալներէն, եւ գլխաւորապէս Խալիպեան Ուսումնարանին Գրասենեակը, որոյ գրականաւն է Պ. ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՔԻՄԵԱՆ:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

- ՅԱԺՏԷՐԻՍԱՆ, Պ. Ստեփան Գալստեան ճանրմեանց.
 ՅԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻՍ, Պ. Գէորգ Եուսուֆեան.
 Ի ԳՐԻԳՈՐՈՒՊՈՂԻՍ, Տ. Կարապետ Մերճանեան.
 ՅԵԱՇ ՄՈՂՏԱԻՈՅ, Սէրտար Սողոմոն Դրանխոլեանց.
 ՅԵՐԵՒԱՆ, Պ. Նիկողայոս Խայթմազեան.
 Ի ՋՄԻՒՌՆԻՍ, Պ. Ղուկաս Պաղազարեան.
 Ի ԹԷՌԳՈՍԻՍ, Գրասենեակ Խալիպեան Ուսումնարանին.
 Ի ԽՍՐԱՍՈՒ, Պ. Նահապետ Թօփճեան.
 Ի ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈՂԻՍ, Պ. Սարգիս Ք. Էլիկիւզէլեանց.
 Ի ՂՁԼԱՐ, Պ. Յովսէփ Իզմիրեանց.
 Ի ՄԷՆՉՍԹՐ, Պ. Եսայի Անուխեան.
 Ի ՄՈՍԿՈՒՍ, Մսեր Մազիստրոս Մսերեանց.
 Ի ՆԱԽԻՋՆԻՍ, Պ. Եպիփան Պոպով.
 Ի ՆԻԿՈՄԻԴԻՍ, Թանգարան Վերձանութեան.
 Ի ՊԱԹԱԻՍ, Եւ Ի ՃԱԻՍ, Պ. Գրիգոր Նահապետեան.
 Ի ՊՈԹՈՒՇԱՆ, Պ. Յակոբ Մանուկեան.
 Ի ՍԹԱԻՐՈՓՈՂ, Պ. Գէորգ Կարապետեանց.
 Ի ՍԻՄՅԵՐՈՓՈՂ, Պ. Գրիգոր Տէօլլէթեան.
 Ի ՎԵՆՆԱ, Պ. Յակոբոս Արշակ.
 Ի ՏՓԽԻՍ, Պ. Ռոստոմ Նատիրեանց.
 Ի ՓԱՐԻՉ, Հայկազեան Վարժարան.
 Ի ՓԵԹՐՊՈՒՐԿ, Պ. Մովսէս Բուզազեանց.
 Ի ՔԻՇՆԵԻ, Տ. Ստեփան Ամասեանց.
 ՅՕՏԵՍՍԱ, Տ. Յովհաննէս Թաթսիզեանց.
 ՅՐՊԱՋԱՐ, Պ. Պետրոս Շահինեան.

ԳԻՆՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տարեկան գին ընկերագրութեան լոկ հայերէն մասինն՝ կանխիկ հասուցանելի, հանդերձ ծախիւք հանապարհին, ...	րուպլի արժաքի	6,	որ է Ֆրանկ	24 :
Տարեկան գին լոկ ուսերէն և գաղղիարէն մասինն	»	»	4, »	» 16 :
Տարեկան գին հայերէն և գաղղիարէն մասինն	»	»	8, »	» 32 :
Գին միայ Տէրակի	»	»	1, »	» 4 :